

Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme

Socialisme en
koloniën

De Arbeiderspers

Jan Goudriaan

De PvdA en

de miskende jaren '50

Het *Zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* belicht aspecten van de tegenstelling verbaal radicalisme versus praktisch reformisme. J. Th. J. van den Berg, directeur van de Wiardi Beckman Stichting, pleit in dit jaarboek voor herwaardering van daden en gedachtengoed van de Partij van de Arbeid van de eerste twintig jaar. Zonder die geheugensteun zal het nog lastiger worden het stempel van 'natuurlijke oppositiepartij van Nederland' kwijt te raken.

Een belangrijke smet op het blazoen van het reformisme was steeds de relatie met de koloniale politiek. Streven naar politieke macht binnenslands zou de sociaal-democratie hebben doen afdwalen van beginselvast antikolonialisme, met de politionele acties in Indonesië als droef resultaat. In een artikel over 'De SDAP en Indonesië, 1930-1935' betoogt Peter van Tuijl dat de werkelijkheid ingewikkelder was. De principiële, onvoorwaardelijke erkenning van het recht op onafhankelijkheid werd gecombineerd met praktische maar vergaande voorstellen voor industriële ontwikkeling van Indonesië. Haar koloniale politiek bracht de SDAP dan ook eerder verder van dan dichter bij regeringsdeelname in Nederland. In een artikel over 'Sociaal-democratie en de Nederlandse Antillen' maken Fennema en Henriquez duidelijk dat de pvdA door het trauma van de Indonesische dekolonisatie zich te zeer heeft laten leiden door het recht op onafhankelijkheid. Daardoor kwam er weinig terecht van reformistische arbeid die de Antillen een weerbare politieke en economische structuur had kunnen bezorgen.

Dit jaarboek besluit met een opstel over de boekerij van De Arbeiderspers (1929-1971) en met een profiel van een eenzame vernieuwer van de SDAP, Jan Goudriaan, 'socialist zonder dogma's'.

Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme

Het zevende jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Marnix Krop, Martin Ros,

Saskia Stuiveling en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

De redactie is benoemd door het curatorium van de wbs, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1986 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2306 9

Inhoud

INLEIDING Redactie Jaarboek

8

VERGETEN REFORMISME

J. Th. J. van den Berg *Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid* 14

SOCIALISME EN KOLONIËN

Peter van Tuijl *Koloniale politiek in crisistijd; de SDAP en Indonesië, 1930-1935* 44

Meindert Fennema/Rudy Henriquez *De sociaal-democratie en de Nederlandse Antillen* 74

PROFIEL

W.A. Buddingh' *Een idealist met passer en lineaal, Jan Goudriaan (1893-1974)* 104

RODE FAMILIE

Sjaak Hubregtse *Uitgeverij De Arbeiderspers* 132

PERSONENREGISTER

I68

PERSONALIA MEDEWERKERS

I75

Inleiding

‘Het wekken van belangstelling voor de socialistische geschiedenis is een daad van verzet.’ Dit zijn (enigszins geparafraseerde) woorden van Joop den Uyl die hij een conferentie van de Wiardi Beckman Stichting over de historie van de sociaal-democratie toevoegde. We schrijven 1981. De pvdA-leider gaf hiermee weer eens blijk van zijn vermogen politieke ontwikkelingen in hun kern te vatten. Want de herleefde historische belangstelling in de pvdA is inderdaad vaak een uiting van protest. In het bijzonder geldt dit voor het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*, een project dat in 1979 aanving en waarvan inmiddels het zevende exemplaar z’n weg naar de lezer heeft gevonden.

De uitgave van het *Jaarboek*, eerst door De Arbeiderspers alleen en sinds 1982 in samenwerking met de Wiardi Beckman Stichting, was inderdaad een rebellie en wel tegen op zijn minst twee gangbare ziens- en zijnswijzen. Ten eerste behoefde de in de jaren zeventig herleefde en op zichzelf toe te juichen academische belangstelling voor de geschiedenis van arbeidersbeweging en socialisme in Nederland in zoverre krachtige bijsturing dat nauwelijks aandacht bestond voor wat de hoofdstroom mag heten: het democratisch socialisme. Bovendien, zo was ons uitgangspunt, kon enige toetsing van deze geschiedschrijving aan politieke en maatschappelijke theorieën en feitelijke ontwikkelingen beslist geen kwaad. Beschrijving van historische details krijgt vooral daardoor betekenis voor het heden.

Een tweede motief werd ingegeven door het besef dat het democratisch socialisme ook door een politieke ontwikkeling

een beweging zonder geschiedenis dreigde te worden. Om de inleiding op het *Eerste Jaarboek* aan te halen: 'De vernieuwing die met name de Partij van de Arbeid heeft doorgemaakt in de jaren zestig is er de oorzaak van dat denken en doen in het democratisch socialisme voordien is vervat in een historische rechtvaardiging van die vernieuwing. Hoe noodzakelijk deze ook was, men kan de legitimatie van wat tenslotte een in de tijd bepaalde verandering was niet blijvend doen gelden voor het huidige decennium en de komende erbij. Het brandscherm dat ergens rondom 1966 is neergelaten en dat andere zienswijzen op de tradities van de socialistische beweging bemoeilijkt, moet worden opgetrokken.'

De leden van de Jaarboek-redactie zijn alle in zekere zin getekend door opkomst en hoogtij van Nieuw Links. Gaandeweg hebben zij de historieloosheid van deze stijlrevolutionaire beweging echter als bezwaar onderkend voor de ontwikkeling van het democratisch socialisme in ons land. Vernieuwing is enkel mogelijk indien men zich beweegt in een historische traditie. Kennis en bewustzijn van de laatste zijn voorwaarden voor de eerste. Sinds een aantal jaren zijn de belangstelling voor de historische wortels van de Nederlandse sociaal-democratie en de (academische) studie daarnaar in en buiten de Partij van de Arbeid onmiskenbaar toegenomen. Dit heeft zonder twijfel bijgedragen tot enige herwaardering van degelijke politieke analyse en tot enige relativering van wat 'reed'lijk willen' op korte termijn aan hervormingen van onze maatschappij mogelijk maakt. In die zin heeft het nieuwe historische bewustzijn de groei van politiek realisme versterkt. In alle bescheidenheid meent de redactie dat zes *Jaarboeken voor het democratisch socialisme* hieraan niet geheel vreemd zijn. Niettemin is onze opdracht nog lang niet ten einde, zo dat al mogelijk is — historische reflectie is voor socialistische politiek steeds onmisbaar.

Allereerst is het historisch bewustzijn in de pvdA, tot in de meest gezaghebbende kringen, nog steeds gebrekkig te

noemen. Zo duidt de wijze waarop het veertigjarig bestaan van de partij is herdacht niet direct op zorgvuldige omgang met de eigen geschiedenis. Dat het gedenkboek *Een partij in de tijd. Veertig jaar PvdA* ver achterblijft bij wat van officiële partijgeschiedschrijving mag worden verwacht ligt minder aan de schrijfster (Anet Bleich), die nog een betrekkelijk lezenswaardig produkt heeft afgeleverd, dan aan het partijbestuur dat ondoordacht en laat de opdracht daartoe heeft verleend.

Een andere reden is echter politiek van aard en derhalve van nog groter belang. De afgelopen twintig jaar heeft de PvdA vooral langs de weg van polarisatie en politieke contestatie geprobeerd te worden wat zij vanaf het begin in het eigen zelfbeeld is, namelijk 'natuurlijke regeringspartij'. De oogst van deze wijze van politiek bedrijven is op de keper beschouwd mager te noemen: vijf jaren van regeringsverantwoordelijkheid, waarvan vier in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en nauwelijks één in die onzalige combine Van Agt-Den Uyl (1981-1982).

De partij heeft uit deze ervaring wel enige lering getrokken. Sinds enkele jaren (1982 om precies te zijn) is de polarisatiestrategie formeel opgegeven en is ook de toonzetting van haar politiek wat minder gelijkhebberig geworden. Naar electorale wervingskracht gemeten heeft deze gedaanteverandering de partij geen kwaad gedaan. Toch liggen er op de weg naar hernieuwde socialistische regeermacht nog ettelijke vervaarlijke obstakels die zeker niet alle van vreemde makelij zijn. Per slot van rekening is de 'lood om oud ijzer'-theorie waarmee CDA en VVD nu gelijkelijk in de ban worden gedaan ook een vorm van polariseren.

Een zeer belangrijke zelf opgeworpen hindernis zou wel eens de veronachtzaming van een stuk eigen geschiedenis kunnen zijn: die van de eerste twintig jaar PvdA. Het is immers opmerkelijk dat de hernieuwde belangstelling voor het socialistisch verleden vooral uitgaat naar verschillende fasen in de ontwikkeling van de SDAP maar dat de 'partij van Drees' eigenlijk

nog steeds, twintig jaar na Nieuw Links, in quarantaine verblijft. Het ging daarbij toch om een partij die weliswaar niet slaagde in haar eerste opzet — de 'Doorbraak'— maar die totaal vijftien jaren aan de regering was, daarin verreikende hervormingen tot stand bracht en ook buiten de regering de toon zette voor veel politiek en sociaal-economisch denken in dit land.

In het artikel waarmee het *Zevende Jaarboek* opent houdt wbs-directeur J. Th. J. van den Berg een warm pleidooi voor herwaardering van die eerste twintig jaar van de pvdA. Niet dat die geschiedenis moet worden overgedaan — zoiets is onmogelijk en onwenselijk tegelijk — maar wel dat de pvdA hieruit kan leren hoe weer een effectieve hervormingspartij te worden. Voor een deel gaat het om de stijl van politiek bedrijven: principieel belangrijke hervormingen moeten pragmatisch worden geformuleerd in plaats van omgekeerd; voor een ander deel om herwaardering van de 'schoonheid van het compromis' en van gemeenschapsvorming als onmisbare aanvulling op individuele ontplooiing.

Een dergelijke stijl en inhoud van socialistische politiek zullen misschien niet de radicale schoonheidsprijs verdienen (in de herinnering van de journalist Van Amerongen was Drees' partij een 'hemelgerende club van zelfvoldane kwitantelopers') maar zij kunnen er wel toe bijdragen te voorkomen dat de pvdA onbedoeld maar definitief tot 'natuurlijke oppositiepartij' uitgroeit. Zo'n herwaardering van het socialistisch reformisme in Nederlandse verhoudingen leidt ook tot een nieuwe confrontatie met de koloniale ervaring. Het is immers hoofdpunt van de standaardkritiek op de vroege Partij van de Arbeid dat zij, omwille van regeermacht in eigen land, ver over de principiële schreef is gegaan bij het aanvaarden van verantwoordelijkheid voor een Nederlandse verdeel-en-heerspolitiek tegenover de Indonesische revolutie. Met twee politionele acties, zoals oorlogshandelingen toen werden genoemd, werd daarbij ingestemd.

Hoe terecht die kritiek ook is — Van den Berg spreekt in het openingsartikel onder andere van ‘zware beoordelingsfouten’ —, het gevolg van die ervaring is wel geweest dat het socialistisch denken over kolonialisme sindsdien nogal geblokkeerd is geraakt. Eensdeels heeft ‘Indonesië’ de pvda een trauma bezorgd: de latere omgang met het dekolonisatievraagstuk wordt beheerst door schuldbesef en door angst om ‘vuile handen’ te maken. Aan de andere kant ontstond een rem op de geschiedschrijving: de precieze rol van SDAP en pvda bij Nederlands koloniale politiek moet nog steeds systematisch worden beschreven en geordend, ook al hebben Jan Bank en Frans van Baardewijk het belangrijke ontginnende werk reeds verricht.¹ Daarbij moet de aandacht niet beperkt blijven tot Indonesië maar verdienen Suriname en de Antillen het de gebruikelijke onderbelichting kwijt te raken. Er is bovendien meer dan Nederlandse regerings- en partijpolitiek; het gaat ook om beschrijving van socialistische beïnvloeding van de politieke en sociale verhoudingen in de koloniën zelf.

In dit *Zevende Jaarboek* wordt met dit project een begin gemaakt. Peter van Tuijl analyseert de discussie over koloniale politiek in de SDAP tussen 1930 en 1935 en stelt vast dat er wel degelijk, anders dan de traditionele beeldvorming wil, een weg bestond tussen revolutionair antikolonialisme en al dan niet ethisch getinte koloniale overheersing, namelijk een combinatie van beginselvastheid en praktisch reformisme. Van enige capitulatiezucht teneinde voor de burgerlijke partijen aanvaardbaar te zijn als coalitiegenoot was volgens Van Tuijl toen nog geen sprake.

In een artikel over ‘De sociaal-democratie en de Nederlandse Antillen’ maken Fennema en Henriquez duidelijk dat het trauma van de Indonesische dekolonisatie averechts kon uitwerken. De pvda heeft daardoor te veel oog gehad voor het recht op onafhankelijkheid en te weinig durf om daadwerkelijk de ontwikkeling op de Antillen te beïnvloeden. Te weinig reformisme, in feite, in plaats van te veel.

Deze twee opstellen hadden eigenlijk een drieluik moeten vormen te zamen met een artikel over de relatie tussen sociaal-democratie en Suriname. De redactie heeft daartoe ook pogingen in het werk gesteld die echter niet tot voldoende resultaat hebben geleid. Ook in deze zin is het *Zevende Jaarboek* hierin als een begin te beschouwen.

Verder treft men in deze uitgave een artikel over de boeken-uitgeverij van De Arbeiderspers. De schrijver, Sjaak Hubregtse, laat zien dat de band, in de Rode Familie – het socialistische samenlevingsverband in verzuild Nederland – minder hecht was dan in nostalgische terugblikken steevast het geval is. Al vroeg sloeg de AP hiermee een ‘geseculariseerde’ weg in.

Het gebruikelijke ‘profiel’ is deze keer gewijd aan ir. Jan Goudriaan. Buddingh’ schildert een portret van een idealist met passer en lineaal die als ondogmatische socialist voorloper was van de naoorlogse politieke vernieuwing in Nederland.

Het *Zevende Jaarboek* is weer een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers. Daarin is geen verandering gekomen, wél echter in de samenstelling van de redactie. Jan Bank wijdt zich nu aan een geschiedschrijving van de Partij van de Arbeid terwijl Paul Kalma het redactiesecretariaat van *Socialisme en Democratie* vervult. Hun plaatsen zijn ingenomen door Saskia Stuiveling en Marnix Krop. De onafhankelijkheid van de redactie blijft ondertussen gewaarborgd.

Noot

1. Jan Bank, ‘De PvdA en de Indonesische revolutie’, *Socialisme en Democratie* 38 (1981), p. 585-593; Frans van Baardewijk, ‘De PvdA van het koninkrijk 1945-1947’, in Jan Bank e. a. (red.), *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, Arbeiderspers, Amsterdam, 1980, p. 164-212.

Vergeten reformisme

J. TH.J. VAN DEN BERG

Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid

Inleiding: lacunes in de geschiedschrijving

Sedert de tweede helft van de jaren zeventig zijn de belangstelling voor de historische wortels van de Nederlandse sociaal-democratie en de (academische) studie daarnaar in en buiten de Partij van de Arbeid onmiskenbaar sterk toegenomen. Men kan over die vergrote belangstelling en de redenen daarvoor uitvoerig speculeren, vaststaat dat het besef is gegroeid dat voor een zinvol denken over de toekomst van het democratisch socialisme kennis en verwerking van eigen geschiedenis van wezenlijk belang zijn.

Toch blijkt tot nu toe die belangstelling voor eigen geschiedenis nogal selectief: Maarten Brinkmans bibliografie van negentig jaar Nederlandse sociaal-democratie uit 1984¹ laat, behalve de recente hausse in de historiografie ook de lacunes zien. Er is veel studie in weergegeven naar voorgeschiedenis en beginjaren van de SDAP, zoals er ook — en begrijpelijk — veel belangstelling is voor de jaren dertig van deze eeuw. Intussen is er bovendien heel wat gepubliceerd over de periode sedert het optreden van 'Nieuw Links' in de partij.

De grote lacune vormt de periode van de eerste twintig jaar (1945-1965) in de geschiedenis van de Partij van de Arbeid. De belangrijkste uitzondering daarop is de geschiedschrijving over de dekolonisatie van Nederlands-Indië.² Daarnaast zijn er studies naar de eerste naoorlogse jaren, waarin vooral het sociaal-economisch beleid wordt belicht, soms op zeer kritische toon jegens de compromisbereidheid van de Partij van de Arbeid.³

Voor een algemeen beeld van die periode zijn wij praktisch – nog steeds – aangewezen op bronnen als Drees' herinneringen⁴, die door een sterk defensieve toon (Indonesië) worden gekenmerkt, naast het meer journalistieke werk van H. J. A. Hofland⁵ en de weinig uitgewerkte memoires van mensen als Van der Goes van Naters⁶ en Burger⁷. Daartussen zijn de korte overzichten van Th. A. J. M. van Lier haast een verademing: door hun toon van gematigdheid, hun objectiviteit en hun scherpzinnigheid van analyse.⁸

Daarmee wordt al enigszins duidelijk waar de lacune in de geschiedschrijving uit voortkomt. De dekolonisatiegeschiedenis, alsmede de polemische toon van de weinige geschriften die er zijn, werkt een zekere gegeneerdheid in de hand als het gaat over de 'jaren vijftig', hun opmaat en hun nageschiedenis.⁹

Daar komen andere elementen bij. Een na de oorlog opgegroeide generatie verwondert zich over de verregaande bereidheid tot meeregeren van haar erflaters, die waren getraumatiseerd door bijna 'eeuwig' durende oppositie tot 1939; over de geestelijke en politieke inspanning ten behoeve van een doorbraak in verzuilde verhoudingen, die later 'vanzelf' tot stand kwam en de partij bovendien verraste; over alle energie gestoken in welvaartspolitiek en economische groei, die later zo vanzelfsprekend zou lijken en bovendien ook schadelijke kanten zou blijken te vertonen; het meest misschien over de publieke mentaliteit van die jaren, jaren immers van 'tucht en ascese'¹⁰, wel heel schrill afstekend bij de *permissive society* zoals wij die kennen.

In heel wat literatuur die een verklaring probeert te geven van de maatschappelijke veranderingen in Nederland – halverwege de jaren zestig – wordt het tijdperk dat eraan voorafgaat als 'saai', klein-burgerlijk en conformistisch beschreven.¹¹ Wat immers moet worden aangetoond, is de breuk met het verleden en de behoefte aan verandering en vernieuwing. Als vanzelf verdwijnt dan de belangstelling voor wat bestendig is en voor wat in de voorafgaande periode werkelijk is gebeurd.

De eerste naoorlogse jaren zijn daardoor intussen hoofdzakelijk beschreven als een proloog tot de 'ware geschiedenis' sedertdien.¹²

Dat alles verklaart wellicht tot op zekere hoogte de gebrekkige belangstelling voor de periode van 1945 tot 1966, maar het vormt voor zulk een gat langzamerhand onvoldoende rechtvaardiging. Aldus ontstaat immers een misvormd beeld van die tijd in de geschiedenis van de Partij van de Arbeid, waarmee aanzienlijk onrecht wordt gedaan aan het harde werk – en het succes – van al die mannen en (te weinig) vrouwen die zich hebben ingespannen voor algemene welvaart, maatschappelijke zekerheid en ruimere opleidingskansen in de bevolking.

Een partij die regelmatig spreekt over de noodzaak tot meeregeren om effectief te kunnen bijdragen aan maatschappelijke verandering, staat bovendien voor de vraag waarom de PvdA gedurende die eerste twintig jaar een kleine veertien daarvan deel kon uitmaken van een regeringscoalitie en in de volgende twintig jaar nog geen zeven jaren. Studie van die eerste decennia is dus alleen al nodig om na te kunnen gaan, waarom de PvdA – om het maar eens wat demagogisch te formuleren – van een 'natuurlijke regeringspartij' kon uitgroeien tot een 'natuurlijke oppositiepartij'¹³.

Als het gaat over denken en handelen van de Partij van de Arbeid in de eerste twintig jaar van haar bestaan, is er derhalve sprake van tweeërlei miskennis: een onbillijk oordeel over wat zij in die jaren tot stand wist te brengen en gebrek aan besef hoezeer analyse van die periode kennis kan bevorderen van beperkingen en mogelijkheden van een sociaal-democratische partij in Nederlandse verhoudingen.

Men kan zich van die 'machtsvraag' niet afmaken door zich aan te sluiten bij H. Daudts analyse van de Nederlandse machtsverhoudingen¹⁴, die erop neerkomt dat deelname van sociaal-democraten aan een regeringscoalitie afhankelijk is van een besef van 'uiterste noodzaak' in christen-democratische kring. Evenmin komt men ervan af door gemakshalve

aan te nemen dat de Partij van de Arbeid in haar beginjaren al te 'regeerbelust' is geweest en te gemakkelijk in het 'weggeven' van eigen idealen en doctrines. Beide uitleg heeft meer weg van het zoeken naar een alibi voor het niet-regeren in de laatste twintig jaar dan van een enigszins geldige verklaring voor de zo verschillende positie van de PvdA vóór en na 1966. Beide ook dragen het kenmerk van het politieke generatieconflict zoals zich dat na 1966 in de Partij van de Arbeid heeft voltrokken.

Poging tot verklaring

Let wel: enige opstand tegen koers en vooral stijl van de partij rond 1966 was te begrijpen.¹⁵ Veel van datgene waarvoor zij in de eerste jaren van haar bestaan had moeten vechten, was in de jaren zestig al gemeengoed geworden. Toen immers twijfelde niemand meer aan nut en noodzaak van, bij voorbeeld, de AOW, hoewel bij de totstandkoming in 1957 zowel de CHU als de VVD daar nog tegen had gestemd. Sterker nog: veel van de huidige sociale wetgeving – merendeels vernieuwing van oudere wetten uit onder andere de jaren vijftig –, zoals de kindbijslagwet, de bijstandswet en de wet op de arbeidsongeschiktheid, is in de jaren zestig tot stand gekomen, met de PvdA in de oppositie.¹⁶ Men kon zich dus afvragen wat er dan zo belangrijk was geweest aan meeregeren, te meer omdat de nieuwe regelingen zoveel royaler waren dan die welke onder socialistisch medebewind tot stand waren gekomen.

Welvaart, in de eerste tien jaren na de oorlog op de puinhoppen van de Duitse bezetting opgebouwd met veel inspanning en overheidsleiding en tegen enorme weerstanden van zowel liberalen als communisten, was intussen 'heel gewoon' geworden. Sterker alweer: juist in de jaren zestig namen zowel de collectieve als de particuliere bestedingsmogelijkheden met sprongen toe. Tegelijk werden ook de eerste nadelen daarvan – milieu-uitbuiting en consumentisme – geleidelijk zichtbaar.

Toen dan eindelijk de Partij van de Arbeid weer kon meeregeren in het kabinet-Cals, liep dat al spoedig faliekant mis. De KVP was er niet op voorbereid; het kabinet presenteerde zich wel erg als een van 'sterke mannen', om vervolgens een reeks psychologische fouten te maken. Het had te veel van de (verzuilde) stijl van de jaren vijftig om in een veranderd getij te overtuigen, zoals bleek bij de Statenverkiezingen van '66, toen zowel de KVP als de PvdA dramatische verliezen leed.

Dat alles droeg bij aan een opvatting achteraf over de voorafgegane periode, alsof daar voor de toekomst weinig lering uit viel te halen. Bovendien was de partij sterk aan het vergrijzen, al was zij lang niet overal een 'hemeltergende club van zelfvoldane kwitantielopers van weleer', zoals Van Amerongen¹⁷ haar heeft gekenschetst. Ontegenzeglijk was de partij aan vernieuwing toe, zoals in wezen geheel georganiseerd Nederland, wilde zij in staat zijn de sociaal-culturele omwenteling van de jaren zestig te verwerken. Zij diende van stijl en karakter te veranderen om niet tot een anachronisme in de Nederlandse politiek te worden, zoals in het begin van de jaren zeventig ds '70 enige tijd per saldo is geweest.

Als de Partij van de Arbeid in de jaren zeventig *grosso modo* koers heeft gehouden en – in het bijzonder tijdens het kabinet-Den Uyl – weer politiek leiding heeft kunnen geven, dan is dat overigens minder het werk geweest van Nieuw Links als stroming in de partij dan te danken aan individuele figuren van het kaliber Den Uyl, Van Thijn, Van Kemenade en Pronk. De ideële basis van dat kabinet was immers niet door Nieuw Links ontwikkeld maar door Den Uyls laatste verrichting als directeur van de Wiardi Beckman Stichting, het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*¹⁸, drie jaar voor het ontstaan van Nieuw Links gepubliceerd. Den Uyl en Pronk hadden vervolgens een belangrijk aandeel geleverd aan het rapport van de Commissie-Mansholt¹⁹ uit 1972, waarin een poging werd gedaan de uitdaging van de Club van Rome te beantwoorden. Van Kemenade werkte een klassiek socialistisch idee uit om

milieu en opleidingskansen van elkaar onafhankelijk te maken.²⁰ Sinds de jaren zestig stond wel vast dat daarbij de overgang van basis- naar voortgezet onderwijs het beslissende keuze-ogenblik was. Van Thijn ten slotte stimuleerde het denken over de parlementaire democratie en over de 'vitale machtenscheiding'²¹, daarmee pogend (vergeefs, zoals later zou blijken) de oude stellingen van de 'pacificatie-democratie' te verlaten.

Wat een vernieuwingsbeluste generatie vergat, was niet slechts dat de geschiedenis niet pas bij haar begon (dat denkt waarschijnlijk iedere nieuwe generatie in de politiek), maar ook dat veel van wat sedert '66 nodig en mogelijk was, alleen tot stand kon worden gebracht dank zij een generatie sociaal-democraten die voor dat alles in de eerste naoorlogse decennia de basis had aangebracht. Decennia die door socialistische leiding zijn gedomineerd en die in de persoon van W. Drees sr. goed worden gesymboliseerd: solide, sober, sociaal, zij het ook weinig uitbundig.

De 'koele modernisering'

De beste kenschets van die eerste twintig jaar is waarschijnlijk van de historicus E. H. Kossmann²². Hij heeft deze immers als volgt beschreven: 'Het hoogste merkwaardige nu van de naoorlogse periode is geweest, dat binnen het herstelde zuilenstelsel een politiek moest worden gevoerd die in Nederland een fundamentele wijziging betekende op drie gebieden: dat van de buitenlandse, dat van de koloniale en dat van de economische politiek. Dit bleek mogelijk. Deze typische vorm van democratie heeft – zonder twijfel met de uiterste moeite en vaak op een opmerkelijk onbevallige wijze – het verlies van Nederlands-Indië, het opgeven van de neutraliteit en een buitengewoon snelle industrialisatie op een vrij koele manier weten te verwerken.'

Wat achteraf nog het meest opvalt is die koele temperatuur

(die dus als 'saaiheid' is beschouwd) waarin de veranderingen hebben plaatsgevonden. Behalve in de allereerste jaren geen massale stakingen en demonstraties, laat staan collectief geweld; geen crises zoals in België rond de koningskwestie of zoals in Frankrijk toen het ging om Algerije. Meer het beeld van een land als Zweden, waar die hele ombouw – en zonder dekolonisatie – veel geleidelijker was tot stand gekomen. In elk geval heeft deze 'koele modernisering' bijgedragen aan een beeld van onveranderlijkheid en uitblijven van *elke* vernieuwing na de bezettingstijd. Het wonderlijke van de eerste twintig naoorlogse jaren is misschien echter niet de (voorlopige) voortzetting van de verzuiling, maar deze 'koele modernisering' van de Nederlandse samenleving onder de paraplu van de verzuiling; een modernisering intussen die op termijn het sociaal-culturele bestel heeft ondergraven.²³

Continuïteit en vernieuwing kunnen het best worden beschreven aan de hand van vier kernbegrippen uit het citaat van Kossmann: 1. verzuiling, 2. internationalisering, 3. dekolonisatie en 4. industrialisatie. In dit korte bestek is beperking nodig tot betrekkelijke slagzinnen. Zij dienen ertoe het 'miskende tijdperk' in de pvdA-geschiedenis in een iets ander daglicht te stellen, op gevaar af het aanstonds iets te zeer te rehabiliteren en voorts de studie van die jaren te stimuleren om aldus de lacune geleidelijk op te heffen.

De voortzetting van het zuilenstelsel na 1945

Het is de nieuwe pvdA in 1946 niet gelukt het herstel van verzuilde maatschappelijke en politieke verhoudingen te doorbreken. Geleidelijk drong dat ook de pvdA weer in oude verhoudingen en organisatiepatronen terug, zodanig ook dat het oude sociaal-democratische element in de partij kon gaan domineren. Dat had als nadeel dat een effectieve doorbraak er nog veel moeilijker door werd; het voordeel was een snel herstellend vertrouwen onder vooral arbeiders die in 1946 de

voorkeur hadden gegeven aan de CPN. Partij, vakbeweging, omroep en pers, jeugd- en culturele organisaties bleven elkaar, noodgedwongen, vasthouden ook door personele unies in Kamer en partijbestuur.²⁴

Toch, Den Uyl²⁵ heeft het al opgemerkt, de 'Doorbraak' is op het eliteniveau pas goed zichtbaar geworden toen de katholieken in de PvdA weerstonden aan de geweldige druk van het r.-k. episcopaat in 1954 om 'terug te keren' in de katholieke eenheidspartij.²⁶ Dit openlijk weerstaan is – hoe weinig zichtbaar ook in de aanvang – besmettelijk gaan werken, tot het in de jaren zestig in katholieke kring geleidelijk normaal werd. Is het toeval dat de eerste lekenvoorzitter van het pastoraal concilie de doorbraak-katholiek J. Th. Snijders werd? Bovendien, de katholieke kiezer bleek zich van bisschoppelijk vermaan in 1956 betrekkelijk weinig aan te trekken. Maar de *kiezer* kon in het geheim handelen, de katholieke *leden* van de PvdA konden noch wilden dat.

De 'Doorbraak' maar meer nog het opereren in een 'kabinet van gemengde samenstelling' bevorderde de 'wethouderscultuur' in de nationale politiek: 'principiële belangrijke hervormingen werden pragmatisch geformuleerd'²⁷. Dat geldt voor zowel de jonge KVP als de PvdA, de ARP heeft veel langer nodig gehad om daaraan te wennen.²⁸ Natuurlijk droeg daar ook de noodzaak van naoorlogs herstel toe bij en de ervaring met de gruwelen van ideologisch gefundeerde terreur tussen '40 en '45. Zij bracht leidersfiguren voort, vooral in de PvdA, die meer door hun handelen dan door hun spreken wilden tonen waar hun voorkeuren lagen: Drees, Lieftinck, Mansholt (die pas ging ideologiseren toen hij met pensioen was) en Suurhoff. De 'ideologen' redden het eigenlijk niet: Schermerhorn, Vos en Van der Goes van Naters verdwenen na kortere of langere tijd naar de achtergrond. In de naoorlogse pacificatie-democratie bleek heel wat mogelijk, zolang het niet bij de naam werd genoemd. Het is wat Lijphart 'depolitiserings'²⁹ heeft genoemd, inmiddels in de PvdA een woord uit de partij-pornografie.

Men kan het partijrapport *De weg naar vrijheid* uit 1951³⁰, hoofdzakelijk het werk van H. Vos en J.M. den Uyl, op twee manieren lezen: als een 'laatste poging' tot een volledig politiek programma, gebaseerd op het plan-socialisme, maar ook als een eerste stap op weg naar meer pragmatische formulering van een samenhangend politiek hervormingsprogramma.

Men vindt in *De weg naar vrijheid* zowel een pleidooi voor particuliere ondernemingswijze produktie als argumenten voor socialisatie van de basis- en sleutelindustrieën, banken en verzekeringsbedrijven. De socialisatie van de grond verdient slechts nader onderzoek. Daarnaast pleit het rapport voor overheidsdeelneming in particuliere bedrijven en voor wetgeving op het terrein van produktie, investeringen en kredietverlening. Het ziet ook een grotere rol weggelegd voor het centraal economisch plan, dat meer moest zijn dan het vanaf 1946 is geworden: een macro-economische vooruitblik.

Sprak het *Plan van de Arbeid* nog van 'een stap op weg naar het socialisme' zonder dat het aldus zou worden bewerkstelligd, in *De weg naar vrijheid* ontbreekt zulke verwijzing naar voorlopigheid. In die zin mist het de ideologische pretenties die de vooroorlogse geschriften nog kenmerkten. Het compromis, vrucht van democratisch relativisme, is niet langer alleen een praktisch middel tot een verder gelegen doel (de socialistische maatschappij); het is zelf tot doel geworden van sociaal-democratische hervormingsarbeid, met alle voorlopigheid die zulk een formulering van doeleinden kenmerkt.

De wethouderscultuur staat de Partij van de Arbeid tenslotte — zij het knarsetandend — toe te aanvaarden dat de regering (bijna) wordt tot een afspiegelingscollege: tot 1952 met pvdA, KVP, CHU en vvd als coalitiepartners; nadien met de Anti-Revolutionairen in de plaats van de vvd. Dat knarsetanden geldt overigens niet primair het ontbreken van een belangrijke parlementaire oppositie maar veeleer de omknelling in de coalitie door drie 'niet-linkse' partijen. Overigens: dat de KVP meende zoveel ruggesteun te moeten organiseren in het kabi-

net, zegt iets over de socialistische dominantie in die eerste naoorlogse kabinetten en over het gebrek aan politiek zelfvertrouwen van de KVP. Die was bereid de 'brede basis' te betalen door de leiding in het kabinet over te laten aan de sociaal-democraat Drees. Deze prijs bleek in de jaren vijftig hoger dan KVP-leider Romme had aangenomen, gezien de verkiezingsresultaten van de PvdA in '52 en '56.

Men kan met reden twisten over het democratisch gehalte van de 'brede basis'. Maar zo'n dertig jaar na dato moet ervan worden gezegd dat de Partij van de Arbeid, met behulp daarvan, door de bank genomen meer en in elk geval langduriger in staat is geweest voor zijn aanhang effectief op te komen dan in het tijdperk van de polarisatie.

Dat neemt niet weg dat PvdA en KVP in 1958 ruimschoots op elkaar waren uitgekeken. Terecht voegt Van Lier daaraan toe³¹ dat het tijdperk van de samenwerking van 'rooms' en 'rood' twee delen heeft gekend: de eerste zeven jaren waarin de PvdA overheerste en de tweede reeks van zeven, waarin de macht verschoof naar de KVP. De verdeling van de groeiende welvaart bleek aanzienlijk lastiger overeen te komen dan herstel en opbouw.

Het is intussen niet alleen de Partij van de Arbeid die verwondingen heeft opgelopen gedurende de periode van rooms-rode samenwerking. Er mag veel aandacht zijn besteed aan wat de PvdA allemaal *niet* heeft weten te bereiken, ook de KVP heeft haar majeure fiasco's gekend. De Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie is dan wel volgens het model van de KVP geformuleerd, zij is niettemin op een mislukking uitgelopen. De industrie, inclusief de vakbonden daar, wenste geen medewerking te verlenen, met uitzondering van de door katholieken gedomineerde kolennijndustrie.

Ook de vorming van een staatsrechtelijke constructie voor de betrekkingen met het nieuwe Indonesië werd een volslagen mislukking. Dat was al duidelijk tijdens de ronde-tafelconferentie in 1949 en wat er toen nog van was overgebleven (de

Nederlands-Indonesische Unie, gebaseerd op een federaal Indonesië) bleek evenmin houdbaar, dank zij het krampachtig vasthouden aan Nieuw-Guinea.

Wat ten slotte ook mislukte was het derde grote project van de KVP, de 'bezitsvorming'. Het ging hierbij om collectieve ondersteuning (door premies en belastingaftrek) van sparen door particulieren. Enige stimulans tot spaarzaam gedrag in groeiende welvaart was wellicht niet onbehoorlijk, maar in de KVP-conceptie werd volstrekt geen rekening gehouden met de verschillen in beloning – vooral na beëindiging van de centraal geleide loonpolitiek – voor verschillende typen arbeid. Aldus zouden, via de collectieve middelen, ook de laagst betaalden moeten meebetalen aan de spaarzin van de beter gesalarieerden. De Partij van de Arbeid heeft steeds en terecht geweigerd daaraan mee te werken; tot ontsteltenis van de KVP bleken later de confessionele collegae er evenmin voor te voelen. De met zoveel retoriek omgeven bezitsvorming stierf een zachte dood, maar niet dan nadat zij de frustratie jegens de PvdA in katholieke kring aanzienlijk had gevoed.

Aanvankelijk kwam de PvdA overigens niet veel verder dan ideeën over bezitsspreiding, een gedachtengang waarbij enerzijds (ongeacht inkomensniveau) een zekere spaarzaamheid zou worden gehonoreerd en anderzijds de ontplooiingsmogelijkheden van vooral de laagst betaalden zouden worden vergroot door betere collectieve voorzieningen, in het bijzonder in de sectoren onderwijs en cultuur. Daarmee liepen de Nederlandse sociaal-democraten al op pragmatische wijze vooruit op wat Galbraith later meer systematisch zou uiteenzetten in *The affluent society*³², over collectieve armoede bij gelijktijdige particuliere rijkdom.

Op haar beurt verwerkte de Wiardi Beckman Stichting diens ideeën weer in het meer genoemde *Om de kwaliteit van het bestaan*. Bij het streven naar socialisatie werd niet meer zozeer gekeken naar produktiefactoren (het 'aanbod') maar naar de verdeling van de gegeven economische groei (de 'vraag'). Dat

was een conceptie die in de jaren zestig en zeventig vruchtbaar bleek, ook al zou zij in Nederland gepaard gaan met verhoudingsgewijs zeer hoge inkomensoverdrachten. Bovendien leidde deze politiek van 'socialisatie van de vraag' tot geleidelijke verwaarlozing van de produktiefactoren in het algemeen.³³

Duidelijk is dat KVP en PvdA aan het einde van de jaren vijftig uit elkaar waren gegroeid in hun beeld van de economische werkelijkheid, maar nog wel geordend bleven in het stelsel van de verzuiling. Toen men het weer met elkaar wilde proberen (1965), bleek diezelfde verzuiling al spoedig geen bescherming meer te bieden.

Internationalisatie: afscheid van de neutraliteit

De deelname van de Partij van de Arbeid aan de naoorlogse regering heeft aanzienlijk bijgedragen aan Nederlands afscheid van de klassieke 'neutraliteitspolitiek'. Zij werkte actief mee aan de totstandkoming van de Verenigde Naties, al paste dat nog bij de 'oude' politiek, gelet op het feit dat Nederland vóór de oorlog al lid was geweest van de Volkenbond. Zij werkte echter ook mee aan de totstandkoming van de Westeuropese Unie eerst en de NAVO later, evenals aan de Europese eenwording.

Wij zijn wellicht nu geneigd wat verbaasd te kijken naar de groeiende samenwerking en aanvankelijk zelfs verwantschap tussen de Europese sociaal-democratie (de Nederlandse in het bijzonder) en het 'kapitalistische' Amerika. Toch is dat heel wel te verklaren, ook al is het minder soepel en 'kritiekloos' gegaan dan nu wel eens wordt gedacht.

Daar is in de eerste plaats de snel groeiende vrees voor expansie van de Sovjetunie, aanvankelijk nog in bondgenootschap met de communisten in China. De staatsgreep in het democratische Tsjecho-Slowakije (februari '48) en de blokkade van Berlijn (in datzelfde jaar) gaven daartoe alle aanleiding, zeker in een partij met een felle anticommunistische traditie

als de PvdA en haar voorgangsters. Een bondgenootschap van alle democratieën, ook de meest kapitalistische daaronder, lag dus voor de hand.

Had bovendien niet het Marshallplan, twee jaar na de bevrijding aangekondigd, de redding betekend van het Europese economische herstel? Voorts, had het Amerika van Roosevelt en Truman niet zelf gewerkt aan sociale welvaart, regulering van het monetaire verkeer en, hoe globaal ook, aan internationale overeenstemming over (keynesiaanse) economische politiek?

Ten slotte, de Amerikanen introduceerden nieuwe elementen in de internationale politiek: afzien van naoorlogs revanchisme, actieve bevordering van mensenrechten en van dekolonisatie. Tot zulke inzichten en handelwijze hadden zich – behalve sociaal-democraten – politieke leiders in Europa eerder nooit weten op te werken. De sociaal-democratie had enige reden zich wel te voelen in deze nieuwe *Pax Americana*.³⁴

Natuurlijk bleef er in linkse kring (in het bijzonder rond het Sociaal-Democratisch Centrum) wantrouwen bestaan jegens het Amerikaanse kapitalisme; bleef er vooral teleurstelling over de tweedeling van Europa en het wegvallen van elke dialoog met de Sovjetunie. Tenslotte blijft het de vraag, of de 'koude oorlog' zo grondig moest worden uitgekuurd op de Nederlandse communisten. In een samenleving die tot in de jaren vijftig ernstig rekening hield met een nieuwe wereldoorlog, leek echter weinig te kiezen en werden, zo kort nog na de Duitse bezetting, degenen die trouw betuigden aan de Sovjetunie gemakkelijk beschouwd als de toekomstige 'collaborateurs'.

Meer aarzeling bestond er, vooral bij Drees, jegens de Europese Gemeenschap, primair het produkt van Franse en Duitse christen-democraten. Die aarzeling werd bepaald niet verminderd toen bleek dat de Britten niet bereid waren zich onder boven-nationaal gezag te stellen. Niettemin koos de PvdA voor het eerste Europese samenwerkingsorgaan, de Europese Ge-

meenschap voor Kolen en Staal, met zijn Hoge Autoriteit (wat nu de Commissie is), zijn eigen parlement en eigen Hof. De ministerraad, die in de EGKS beperkte betekenis had, was een concessie aan de Nederlandse regering, Drees en Stikker voorop. Zelfs ging de pvdA mee met de stichting van de Europese Defensie Gemeenschap, die in 1954 door het Franse parlement werd getorpedeerd. De, veel voorzichtiger, Europese Economische Gemeenschap en Euratom, met veel gewichtiger ministerraden en daardoor nogal onmachtig parlement, kwamen daarvoor in '58 in de plaats.

Het moet worden gezegd, de buitenlandse politiek was in het algemeen geen terrein dat de coalitie verdeelde. KVP en pvdA deelden hun internationalistische instelling en waren geen van beide behept met de traditionele, vooroorlogse hang naar door handelsmoraal en moralisme gedreven neutraliteit. Dat betrof Nederland in de internationale verhoudingen en gaf het de gelegenheid actief te participeren in de internationale wereld. Nederlands rol werd daardoor groter dan ooit in de negentiende en twintigste eeuw het geval was geweest.

Van lieverlede maakte dat ook een grotere publieke belangstelling mogelijk voor vraagstukken van internationale verhoudingen en buitenlandse politiek, die zo lang het exclusieve spelterrein waren geweest van beroepsdiplomaten en partijloze ministers.³⁵ Vooral de Europese Gemeenschappen, met hun eigen parlementariërs en (vak)ministerraden, betrokken politici die tot dan toe alleen in vakanties buiten de nationale grenzen hadden gekeken in de 'grote-mensenwereld' van de internationale politiek. Niet langer waren het alleen diplomaten die op hoge posities terechtkwamen: Lieftinck ging naar de Wereldbank, Mansholt naar de EEG, Stikker naar de NAVO, Sasen naar Euratom, om slechts enkele voorbeelden van partijgebonden oud-ministers te noemen.

Geen van de democratisch-socialisten die meer of minder direct te maken heeft gehad met de dekolonisatie van Nederlands-Indië, denkt daar met voldoening aan terug. Daar is, met twee militaire acties op Java in '47 en '48, ook geen enkele reden toe. Men kan ertegenover stellen dat het met het Koninkrijksstatuut (1951) wel vreedzaam is verlopen; men kan zelfs verwijzen naar Belgische (Congo) en Franse (Algerije) zusterpartijen om te demonstreren dat het, nota bene meer dan tien jaar later, nog heel wat erger kon. Ten slotte is er het meest beluisterde — misschien ook meest terechte — excuus: wat was er gebeurd als de pvdA toen, in '47 of in '48, uit het kabinet was getreden; hadden haar ministers niet meer dan eenmaal de kabinetskwestie gesteld en zodoende de kVP tot enig terugtrekken gedwongen?

Dat is zonder twijfel allemaal waar. Trouwens, hoeveel er intussen ook moge zijn geschreven over de dekolonisatie, de precieze rol van de pvdA moet nog steeds systematisch worden onderzocht en geordend. Voor het overige hoeft het in een betoog als dit niet primair opnieuw over de feiten te gaan: Jan Banks proefschrift over die periode levert een nauwkeurig en goed beeld, ook al concentreert hij zijn aandacht op de rol van de katholieken.³⁶

Hoezeer ook gedrongen in het keurslijf van de coalitie en hoezeer ook 'tegen de muur' gezet door de publieke opinie, in de jaren tussen 1945 en 1950 hebben sociaal-democraten zware beoordelingsfouten gemaakt. Dat geldt voor de medewerking aan de Hooge-Veluweconferentie, vlak voor de eerste naoorlogse Kamerverkiezingen in 1946, die bij voorbaat gedoemd was tot mislukken en dus tot frustratie bij de Republikeinen te leiden. Een kabinet zonder parlementair mandaat, staande voor verkiezingen, behoorde eenvoudig niet eens te proberen feiten te scheppen, ook al meende luitenant gouverneur-generaal Van Mook dat er haast geboden was.

Dat geldt voorts voor Van der Goes' medewerking – en die van Schermerhorn – aan de zogenaamde 'aankleding' van het akkoord, door Schermerhorns commissie-generaal en de Indonesische republieken bereikt, eind 1946. Die 'aankleding' (eenzijdige Nederlandse interpretatie) van het Akkoord van Linggadjati betekende immers praktisch het opeisen van Nederlandse superioriteit in de nieuwe verhoudingen met Indonesië. De verantwoordelijkheid daarvoor kan niet op anderen worden afgeschoven: Schermerhorn, Jonkman (PvdA-minister van Overzeese Gebiedsdelen) en Van der Goes hebben er volop aan meegewerkt.³⁷ Diezelfde eenzijdige interpretatie schiep vervolgens het klimaat in Indonesië dat militaire actie onvermijdelijk maakte, zoals Schermerhorn in zijn dagboek van die periode heeft moeten erkennen.³⁸ Nederlandse aanvaarding van het akkoord zonder voorbehoud had wellicht zulke actie kunnen voorkomen.

De passieve en onvrijwillige medewerking aan de tweede 'politieactie', geforceerd door het drietal Beel, Sassen (Jonkmans opvolger) en Romme, moet zonder voorbehoud worden gezien als een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de Partij van de Arbeid. Die actie beoogde immers de republiek te kleineren en alsnog een staatsrechtelijke band met een federatief Indonesië te forceren, hoewel bij voorbaat vaststond dat op enige internationale steun niet viel te rekenen, noch bij de Veiligheidsraad noch bij de Verenigde Staten.

Ten slotte, de historie van het Nederlandse gedoe met Nieuw-Guinea is een schoolvoorbeeld van wat Kossman noemde de 'onbevallige' wijze waarop Nederland – tot op zekere hoogte inclusief de Partij van de Arbeid – zich voegde in veranderde internationale verhoudingen.³⁹ Voor geruime tijd verpestte die kwestie de relaties met de leiding van het zelfstandig geworden Indonesië.

Men kan zich afvragen wie uiteindelijk het beste rekenschap heeft gegeven van zijn aandeel in de verantwoordelijkheid van het gebeure: hij die voor eigen handelen de verantwoor-

delijkheid aanvaardt en verantwoording aflegt, zoals Drees heeft gedaan⁴⁰; of hij die nu krokodilletranen afscheidt en overigens precies weet wat anderen allemaal fout hebben gedaan, zoals Van der Goes⁴¹; of hij die met een glimlach toegeeft dat 'wij het natuurlijk allemaal fout hebben gezien', zoals Romme⁴². Want al die beoordelingsfouten hebben aan veel te veel mensenlevens een voortijdig en zinloos einde gemaakt.

Industrialisatie en welvaartsvorming

Het *Plan van de Arbeid* beschreef in 1935 het doel van de sociaal-democratie kortweg als volgt: 'bestaanszekerheid bij een behoorlijk levenspeil voor iedereen'. *De weg naar vrijheid* herhaalde die formulering in 1951 en voegde daaraan toe: 'een redelijke verdeling van het inkomen'. Daaraan is in die eerste vijftien jaar van de Partij van de Arbeid met energie, kennis van zaken en niet zonder succes gewerkt.

De plan-socialisten hebben, wat de beoogde instrumentering betreft, ontegenzeggelijk weinig succes gehad. Dat blijft een feit, of men nu het *Plan* zelf als maatstaf neemt dan wel *De weg naar vrijheid*.⁴³ Immers, wat socialisaties betreft, bleef het bij de nationalisatie van de Nederlandse Bank in '47 en de, op zichzelf belangrijke, Wet Toezicht Kredietwezen uit 1952. De beoogde nationalisatie van de mijnindustrie strandde al op katholieke onwil: deze weigering zou in de jaren na 1965 een geordende herstructurering van de industrie in Zuid-Limburg nog onevenredig moeilijk maken. Aan verdere socialisatie is nadien niet eens meer begonnen; de partij verloor er geleidelijk ook de belangstelling voor.

Van centrale planning in de economie (laat staan, economische ordeningswetgeving) kwam evenmin veel terecht, minder zelfs dan in een land als Frankrijk. Het Centraal Planbureau werd niet de leidende instantie bij de ontwikkeling van imperatieve economische planning, maar een nationaal prognosebureau, als zodanig overigens van groot politiek gezag.

Ook de PBO, naar het model van Hein Vos voorzien van sterke staatsleiding, kwam er niet. Het bleef bij een organisatie naar KVP-snit. Ook als zodanig, het is al opgemerkt, mislukte zij goeddeels. Zij schoot slechts wortel in de landbouw, de visserij en in het midden- en kleinbedrijf. Intussen leverde zij wel voor vele jaren een uiterst belangrijk adviesorgaan van de regering op: de Sociaal-Economische Raad.

Nederland moge nooit een plan-socialistische economische ordening hebben gekend, de rol van de overheid in de economie werd een geheel andere dan die vóór de oorlog was geweest.⁴⁴ Vooral de eerste tien jaren na '45 zijn gekenmerkt door verregaande centrale overheidsleiding; veel daarvan is nadien gebleven, ook nadat een nieuwe coalitie met de VVD zich vanaf '59 nog vol 'liberaliserende' voornemens had getoond.

Allereerst waren er Lieftincks sterk progressieve tarieven in de inkomensbelastingen en voorts de drastische aanpak van particuliere vermogens via geldsanering, vermogensheffing in eens en vermogensaanwasbelasting. Vervolgens was er de centraal geleide loonpolitiek, aanvankelijk begeleid door de distributie van eerste levensbehoeften (tot de laatste bonnen in 1950 verdwenen) en later door prijsbeheersingsmaatregelen. Dat hele stelsel van tegelijk regulering en nivellering van inkomens, tot dan toe ongekend in de Nederlandse verhoudingen, heeft sterk bijgedragen aan herstel van de economie, relatief snel stijgende werkgelegenheid en stabiele ontwikkeling van de koopkracht. Daarbij voegde zich een strikte beheersing van huur- en pachttarieven, zij het dat daarvan in de jaren vijftig — onder druk van de KVP — geleidelijk en ten dele afscheid moest worden genomen. Dat dit niet zonder slag of stoot ging, bewijst de zogenaamde 'huurcrisis' in het derde kabinet-Drees (1955); de liberalisering van grondpolitiek en pachtprizen, opgedrongen door het amendement-Biewenga (ARP) op de Wet Vervreemding Landbouwgronden van Mansholts opvolger A. Vondeling, zou de aanleiding vormen voor de breuk in de brede basis in 1958.

Zodoende was Nederland een der eerste landen in West-Europa die er economisch weer bovenop kwamen. Het kon spoedig zijn dollarschulden in het kader van de Marshall-hulp afbetalen, in weerwil van de enorme watersnoodramp in 1953, die niet slechts grote aantallen mensenlevens kostte maar ook een materiële schade vergde ter hoogte van vijf procent van het nationale inkomen.

Conjunctuurcrises als die van 1950 (als gevolg van de oorlog in Korea) maar ook nog die van 1956-'57 (als gevolg van de Suezcrisis) konden in snel tempo worden overwonnen. De politiek van bestedingsbeperking, die de laatste crisis met zich meebracht, werd weliswaar loyaal door de leiding van het NVV aanvaard, maar de leegloop bij het verbond (± 30.000 leden) liet al zien dat de centraal geleide loonpolitiek zijn beste dagen had gehad. Dat is zeker bevorderd doordat noch de KAB (het latere NKV) noch de KVP meer echt mee wilde werken aan zulke centrale leiding in de loonvorming. Tamelijk meedogenloos werden immers kabinetsbesluiten inzake de bestedingsbeperking aan de Partij van de Arbeid toegerekend. Het is de ironie van de geschiedenis dat in die katholieke agitatie een hoofdrol is gespeeld door wie sinds korte tijd lid is van de PvdA maar destijds nog voorzitter van de KVP, H.W. van Doorn.

De centraal geleide loonpolitiek heeft intussen ook haar nadelen gehad. In de nieuwe Europese Economische Gemeenschap was geen plaats meer voor een 'goedkoopte-eiland' Nederland. Ons land moest zich geforceerd aanpassen aan loonen prijspeil in de rest van de Gemeenschap en niet elke onderneming wist even snel over te schakelen van 'goedkoop' naar 'kwalitatief' concurrerend.

Imperatieve planning moge niet tot stand zijn gekomen, onder de KVP-minister J.R.M. van den Brink kwam wel een succesvol stelsel van indicatieve planning van de grond, vervat in de legendarische 'industrialisatieschema's'. Die mochten slechts geen plannen heten, maar zij waren dat wel. Alleen

ging het hier niet om 'blauwdrukplanning' maar om wat nu wel wordt genoemd '*planning by agreement*': planning ontwikkeld door overeenkomsten tussen overheid en bedrijfsleven.⁴⁵

Met behulp van fiscale faciliteiten, financieringshulp (via de zogeheten Herstelbank), overheidsdeelneming en bevordering van research werd Nederland, van een in 1940 nog hoofdzakelijk handels- en agrarisch land, in snel tempo omgevormd tot een industriestaat, met zulke moderne bedrijven als het sterk uitgebreide Hoogovens, Breedband, Shell-Pernis en de chemische 'poot' van DSM. Voorts kwam een aanzienlijke regionale spreiding van investeringen tot stand, waardoor eertijds achtergebleven gebieden (zoals oostelijk Noord-Brabant en Zuid-oost-Drente) in de welvaartsontwikkeling werden opgenomen.

Het curieuze van de naoorlogse geschiedenis is eigenlijk, dat wat nog steeds wordt gezien als de trots van naoorlogse pvdA-deelname aan de regering, de sociale zekerheid, naar huidige maatstaven bescheiden voortgang maakte. Van Lier⁴⁶ heeft overigens al opgemerkt dat de verlangens van de pvdA, in *De weg naar vrijheid* geformuleerd, evenzeer relatief bescheiden waren. De partij van destijds streefde blijkbaar allereerst naar de meest 'zekere' sociale zekerheid: economische groei en volledige werkgelegenheid; dat wat tegenwoordig 'volumebeleid' wordt genoemd.

Dat neemt echter niet weg dat de naoorlogse Partij van de Arbeid veel van haar populariteit onder de kiezers heeft ontleend aan de Noodwet Ouderdomsvoorziening van Drees (1947), die behalve zekerheid en aanzienlijke inkomensverbetering voor ouden van dagen ook het einde betekende van een decennia geduurd hebbende impasse in de Nederlandse politiek over de noodzaak van een ouderdomsvoorziening. Tien jaar later werd de noodwet vervangen door de Aow, voorbereid en verdedigd door minister Suurhoff. Daarnaast staan de werkloosheidswet van 1949, de weduwen- en wezenwet van 1959 en de herziening van de kinderbijslagregeling, door uit-

breiding tot de eerste twee kinderen, alsmede de uit de bezettingstijd voortgekomen verplichte ziekenfondsverzekering.⁴⁷

Daargelaten dat omvang en karakter van de sociale zekerheid relatief bescheiden bleven — de pvdA verloor het gevecht om de uitvoeringsorganisatie van de sociale zekerheid. Zij had de staat daarbij een centrale rol toegedacht; de confessionele partijen dwongen met succes een voortgezette hoofdrol af voor de bedrijfsverenigingen met hun paritaire vertegenwoordiging van werkgevers en werknemers.⁴⁸ Hoewel dat een zekere omslachtingheid in de organisatie met zich heeft meegebracht, is ook de pvdA het nut gaan erkennen van medeverantwoordelijkheid van het georganiseerde bedrijfsleven voor de sociale zekerheid.

De invloed van de Partij van de Arbeid is nog geruime tijd na haar verwijzing naar de oppositiebanken in de Kamer groot en doorslaggevend gebleven. Ook een vanaf 1952 geleidelijk naar rechts schuivende kvp voelde zich nog dusdanig 'opgejaagd' door de vrees voor de invloed van de Partij van de Arbeid, vooral op christelijke vakbondsleden, dat zij met grote ijver werkte aan de uitbouw van de sociale zekerheid. Voorts werden ook collectieve voorzieningen, in cultuur en maatschappelijke dienstverlening, aanzienlijk uitgebreid. Aan de uitbreiding van de sociale zekerheid is de naam verbonden van minister G. M. J. Veldkamp, aan die der collectieve voorzieningen de namen van J. M. L. Th. Cals (Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) en M. A. M. Klompé (Maatschappelijk Werk en later CRM), allemaal leden van de kvp. Is het een wonder dat deze drie een uitgesproken voorkeur hadden voor samenwerking met de Partij van de Arbeid, te zamen met de krachtdadige minister, alweer uit de kvp, van Bouwnijverheid en Ruimtelijke Ordening, P. C. W. M. Bogaers?

Het is er onmiskenbaar in die eerste decennia sedert 1945 bij wijlen 'onbevallig' aan toe gegaan; van politieke cultuurvernieuwing volgens de dromen van wie na de oorlog een doorbraak nastreefde, is weinig terechtgekomen; de pvdA heeft heel wat gevechten om wat zij voorstond verloren, het meest triest in het proces van dekolonisatie. Dat neemt niet weg dat, vergeleken met het Nederland van vóór 1940 de natie er vijftien jaar later op essentiële onderdelen totaal anders is uit gaan zien. Het was, ook zonder koloniën, een welvarende industriële samenleving geworden, niet langer politiek van de internationale omgeving geïsoleerd. Die op zichzelf radicale veranderingen hadden in nauwelijks vijftien jaar tijds plaatsgevonden; zij schiepen de materiële en geestelijke ruimte voor wat later de 'culturele revolutie' is gaan heten.

Zonder daar nu louter tevreden over te zijn⁴⁹, was en is er voor de pvdA reden om ook trots te zijn op wat toen is tot stand gebracht door het socialisme-van-de-daad, dat onder Drees' leiding en dank zij zowel ministers als Kamerleden uit die tijd is bedreven. Dan hebben wij nog geen woord gewijd aan wat in die eerste twintig jaar is verricht door raadsleden, wethouders en burgemeesters. Een socialisme-van-de-daad dat zo treffend is getypeerd door Van Lier als het vermogen 'principieel belangrijke hervormingen pragmatisch te formuleren'. Een vermogen – essentieel voor politieke effectiviteit in een land van politieke minderheden – dat sedert de jaren zestig sterk te lijden heeft gehad.

Natuurlijk is er de laatste twintig jaar in Nederland zeer veel veranderd, vooral in de culturele machtsverhoudingen. Dat de geschiedenis voorts onherhaalbaar is, is het intrappen van een open deur. In veel opzichten vertonen de jaren veertig en vijftig meer overeenkomst met vooroorlogse verhoudingen dan met die van vandaag. Niet echter in alle opzichten, zoals aan de hand van het citaat van Kossmann hier is uiteengezet.

Het loont derhalve de moeite de lacune in de partijgeschied-schrijving op te vullen en de jaren veertig en vijftig in hun context opnieuw te begrijpen. Ten dele is dat nodig, op zoek naar het 'geheim van het succes' van die jaren. Het zou kunnen zijn dat dit voor een belangrijk deel ligt in een praktijk die zich (naar Gandhi's woord) in de 'schoonheid van het compromis' realiseerde, als uiting van verdraagzaamheid en begrip voor andermans opvatting en belang. In sterke mate moet het ook hebben gelegen in het besef dat *De weg naar vrijheid* in weerwil van zijn 'liberale' titel zo sterk kenmerkte, van de verantwoordelijkheid ten opzichte van medemens en *gemeenschap* naast die voor de ontplooiing van elk individu.

Sedert de jaren zestig is die individuele ontplooiing, ook in het denken van de Partij van de Arbeid, sterk op de voorgrond komen te staan. Op zichzelf was dat begrijpelijk, en in veel opzichten terecht, in een proces van culturele bevrijding uit patriarchale verhoudingen. Er is minder aandacht gegeven aan de noodzaak van geordend samenleven en van gemeenschapsvorming buiten de door de staat georganiseerde, maar daardoor ook anonieme, solidariteit. Daarmee alleen wordt geen socialisme tot stand gebracht, daarzonder trouwens helemaal niet.

In onze tijd wordt beurtelings enigszins gegeneerd en zelfgenoegzaam gedacht en gesproken over de 'saamhorigheid' en de 'tucht' van de naoorlogse samenleving. Voor zover begrip-pen als deze recentelijk weer hoger agio doen, is er veel misbruik bij en veel verlangen naar 'terugkeer': naar het gezin en naar het 'samen de schouders eronder', al te vaak ten koste van de schouders die het minst tot dragen in staat zijn.

Het democratisch socialisme zal nieuwe wegen moeten vinden naar vrijwillig aanvaarde saamhorigheid en gemeenschappelijk gedragen verantwoordelijkheid; zij zal nieuwe vormen van gemeenschap moeten helpen ontwikkelen, die de maatschappij, bij al haar huidige veelvormigheid, niet verder doen verbrokkelen. Dat geldt in economische en in culturele

zin. Dat alles wordt niet 'uit de lucht geplukt', maar vergt onderzoek en analyse, gebaseerd op grondige kennis van het verleden, ook het betrekkelijk recente. Dat moet haast een herwaardering met zich meebrengen — zonder blinde herhaling — van zulke begrippen als 'compromis', 'brede basis', 'harmonie-model' en zelfs... 'depolitisering'. De tegendelen daarvan hebben intussen hun betekenis gehad, maar zij bleken evenzeer tijdgebonden en voorts beperkt in hun effectiviteit.

Als dit alles vermanend klinkt, dan zij dat zo. Zulk vermaan richt zich overigens niet langer uitsluitend tot de Partij van de Arbeid.

Noten

1. Maarten Brinkman, *Negentig jaar sociaal-democratie in boek en tijdschrift, een bibliografie*. Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 1984.

2. Er is overigens nog weinig literatuur over de specifieke rol van de Partij van de Arbeid en haar hoofdrolspelers. De belangrijkste werken hebben ofwel een meer algemeen karakter ofwel zijn polemisch dan wel defensief van karakter. Zie ook noten 40-42.

3. H. de Liagre Böhl, J. Neekers en L. Slot, *Nederland industrialiseert, politieke en ideologische strijd rondom het na-oorlogse industrialisatiebeleid, 1944-1955*, SUN, Nijmegen 1981; Pim Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland, 1945-1949*, Samsom, Alphen aan den Rijn 1981.

4. W. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, Arbeiderspers, Amsterdam 1963; *Drees, weerslag van een werkzaam leven*, (red. Paul van 't Veer), Van Gorcum, Assen 1972.

5. H. J. A. Hofland, *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten*, Contact, Amsterdam 1972; H. J. A. Hofland, H. Keller en H. Verhagen, *Vastberaden maar soepel en met mate, herinneringen aan Nederland, 1938-1948*, Contact, Amsterdam 1976.

6. M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd, herinneringen*, Arbeiderspers, Amsterdam 1980.

7. C. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger, een leven lang dwars*, Bert Bakker, Amsterdam 1984.

8. Th. A. J. M. van Lier, 'De weg naar vrijheid', in: A. Peper e. a., *Wetenschappelijke socialisme, over de plannen van SDAP en pvdA*, Bert Bakker/Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 1982; idem, 'Op weg naar de verzorgingsstaat (1950-1960)', in: Jan Bank en Stef Temming, *Van brede visie tot smalle marge, acht prominente socialisten over de SDAP en de pvdA*, Sijthoff, Alphen aan den Rijn 1981.

9. Van Liers bijdragen vormen voorts een noodzakelijke aanvulling op de wel erg op kabinetformaties en politieke algemeenheden gerichte en voorts niet van (katholieke) eenzijdigheid vrije overzichten van J. Bosmans in, onder andere: P. J. Oud, *Honderd Jaren, een eeuw staatkundige vormgeving in Nederland, bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door dr. J. Bosmans*, Van Gorcum, Assen 1979; *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, Fibula/Van Dishoeck, Haarlem 1982, p. 269-316; P. W. Klein en G. N. van der Plaat, *Herrijzend Nederland in de periode 1945-1950*, Strengholt, Den Haag 1981.

10. J. C. H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese, enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, deel 96 (1981), p. 300-333.

11. In het bijzonder: Hofland, *Tegels lichten*, Anet Bleich, *Een partij in de tijd, veertig jaar Partij van de Arbeid, 1946-1986*, Arbeiderspers, Amsterdam 1986; M. van der Plas, *Mooie vrede*, Ambo, Utrecht 1966.

12. In zekere zin heb ik ook mijzelf daaraan 'schuldig' gemaakt: J. Th. J. van den Berg en H. A. A. Mollman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, Samsom, Alphen aan den Rijn 1974.

13. Bart Tromp, 'Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de machtspositie van de pvdA', in: *Tekens in de tijd, 65 jaar Joop*

den Uyl, Arbeiderspers, Amsterdam 1984, p.164-179.

14. H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945', in: G. Kooy e. a. (red.), *Nederland na 1945, beschouwingen over ontwikkeling en beleid*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1980, p. 178-198. Zijn analyse wordt bestreden door J. Th. J. van den Berg, 'Democratische hervormingen, politieke machtsverhoudingen en coalitievorming in Nederland', in: *Acta Politica* (in druk); Anneke Visser, 'De pvdA en het trauma van de uiterste noodzaak', in: Jan Bank e. a. (red.), *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 1985.

15. B. Boivin e. a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid, opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links*, Kluwer, Deventer 1978.

16. Th. van Lier, *Op weg...*, p.157-159.

17. In zijn 'woord vooraf' bij Bleich, *Partij in de tijd*, p.12.

18. *Om de kwaliteit van het bestaan, I, de besteding van de groei van het nationaal inkomen*, Wiardi Beckman Stichting/Arbeiderspers, Amsterdam 1963.

19. *Advies van de commissie van zes aan het permanent overlegorgaan van pvdA, D'66 en PPR*, z. p. 1972.

20. *Uitgangspunten voor onderwijsbeleid*, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 1973. Gedachten uit dit rapport vonden later hun weg naar de zg. Contourennota van het kabinet-Den Uyl. Zie ook: J. A. van Kemenade (red.), *Onderwijs: bestel en beleid*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1981, i. h. b. p. 34-94.

21. E. van Thijn, 'Van partijen naar stembusaccorden', in: E. C. M. Jurgens e. a., *Partijvernieuwing? Open brief 2*, Arbeiderspers, Amsterdam 1967, p. 54-73.

22. E. H. Kossmann en W. E. Krul, *De lage landen van 1780 tot 1970, Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 111, p. 288.

23. Aan het beeld van 'onveranderlijkheid' is uiteraard ook bijgedragen door degenen die na de oorlog een doorbraak

nastreefden, maar die niet tot stand zagen komen. Toen deze 'vernieuwing' uitbleef was de verleiding groot geen enkele vernieuwing te willen zien.

24. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, DeBussy, Amsterdam 1979 (derde herziene druk), p.68-78; J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof, de maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden, 1849-1970*, Van Holkema en Warendorf, Weesp 1983, i. h. b. p.182-187.

25. *Toespraak van dr. J.M. den Uyl ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Partij van de Arbeid*, pvdA/Voorwaarts, Amsterdam 1986, p.1.

26. Blom en Ten Have zijn bepaald onbillijk in hun oordeel over de 'heldhaftigheid' van de katholieken die in de pvdA bleven: J.C.H. Blom en W. ten Have, 'De sociaal-democratie tussen doorbraak en coalitie', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), p.6.

27. Th. van Lier, *Op weg...*, p.152-153.

28. Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn, de ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952*, Sijthoff, Alphen aan den Rijn 1980.

29. A. Lijphart, *Verzuiling...*, p.122-123.

30. *De weg naar vrijheid, een socialistisch perspectief, rapport van de plancommissie van de Partij van de Arbeid*, Arbeiderspers, Amsterdam 1951.

31. Th. van Lier, *Op weg...*, p.148.

32. J.K. Galbraith, *The affluent society* (1958), Pelican Books 1962.

33. Zie de kritische opmerkingen van C. de Galan in zijn 'Om de kwaliteit van het bestaan', in: *Wetenschappelijk socialisme*, p.65-66.

34. Meer daarover in een in 1986 te verschijnen rapport van de Wiardi Beckman Stichting, geschreven door M. Krop, over sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid.

35. W.P. Secker, 'Heren van Stand', *over de ministers van*

Buitenlandse Zaken, Faculteit rechtsgeleerdheid, Leiden 1981.

36. Jan Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*, Ambo, Baarn 1983. Over de pvdA: Frans van Baardewijk, 'De pvdA van het koninkrijk 1945-1947', in: Jan Bank e. a. (red.), *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, Arbeiderspers, Amsterdam 1980, p. 164-212.

37. Zie de kritische opmerkingen van W. Drees sr. daarover in: John Jansen van Galen en Herman Vuijsje, *Drees, wethouder van Nederland*, Sijthoff, Alphen aan den Rijn 1980, p. 99-101.

38. C. Smit (red.), *Het dagboek van Schermerhorn, geheim verslag van prof. dr ir W. Schermerhorn als voorzitter van de commissie-generaal voor Nederlands-Indië, 20 september 1946-7 oktober 1947* (twee delen), Wolters-Noordhoff, Groningen 1970, p. 151-202.

39. A. Lijphart, *The trauma of decolonization: the Dutch and West New Guinea*, Yale University Press, New Haven/London, 1966; zie ook het besprekingsartikel door S. Rozemond over recente Nieuw-Guinealiteratuur, 'De kwestie-Nieuw Guinea en de bittere nasmaak', in: *Socialisme en Democratie*, 41 (1984), p. 390-393.

40. Onder andere in: *Zestig jaar levenservaring*, p. 204-281.

41. Onder andere in: *Met en tegen de tijd*, p. 167-180.

42. *Ad Langebent praat met prof. dr C.P.M. Romme, interview KRO-televisie 22 februari 1972*, KRO, Hilversum 1972.

43. Th. van Lier, *De weg naar vrijheid*, p. 51-54.

44. Fortuyn, *Sociaal-economische politiek...*; idem, 'Staat en sociaal-economische politiek in de twintigste eeuw', in: F.L. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815, wording en samenhang*, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1985, p. 283-304.

45. A. van der Zwan, 'Wederopbouw en mobilisatie-politiek', in: *Socialisme en Democratie*, 38 (1981), p. 518-531.

46. Th. van Lier, *De weg naar vrijheid*, p. 54.

47. Voor een overzicht van de sociale wetgeving in Neder-

land: J. Mannoury, 'De ontwikkeling van het sociale zekerheidsstelsel', in: *Nederlandse samenleving sinds 1815*, p.187-202.

48. J.J. Woldendorp, *De Partij van de Arbeid en de sociale politiek in Nederland in de jaren vijftig, toegespitst op de geleide loonpolitiek, de sociale verzekeringen en de publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie*, Doctoraalscriptie FSW-A, Universiteit van Amsterdam, 1984 (fotocopie).

49. Dat waren de tijdgenoten ook niet: vergelijk Drees, *Zestig jaar...*, p.306-311, die bij voorbeeld het ontbreken van enige bevolkingspolitiek kritiseert.

Socialisme en koloniën

PETER VAN TUIJL

Koloniale politiek in crisistijd; de SDAP en Indonesië, 1930-1935

De geschiedenis van de SDAP kent vele roerige episodes. Tweemaal leidden interne partijtwisten tot een scheiding der wegen. De eerste maal in 1909 toen de 'Tribune'-groep werd geroyeerd, de tweede maal in 1932. Op het 37ste congres in Haarlem kwam het tot een breuk tussen de partijleiding, gesteund door een ruime meerderheid van de leden, en de zogenaamde 'linkervleugel', ook wel aangeduid als de 'Fakkels'-groep of kortweg 'de oppositie'. Deze laatste breuk maakte een einde aan een periode van ongeveer zes jaar waarin de linkervleugel de koers van de SDAP op een groot aantal punten ter discussie had gesteld.

Het is gebruikelijk om het uittreden van de linkervleugel op te vatten als een breuk in de ontwikkeling van de koloniale politiek van de SDAP. Men veronderstelt dat het na 1932 was gedaan met de belangstelling voor de koloniale kwestie, die de SDAP alleen nog maar zag als een ethisch probleem, ondergeschikt aan het verlangen naar regeringsdeelname. Als gevolg hiervan wordt in de bestaande literatuur de periode tussen 1932 en 1945 vaak min of meer overgeslagen, om de draad weer op te pakken bij de turbulente gebeurtenissen na de Tweede Wereldoorlog en het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid. Zo werd bij het recente jubileum van het Plan van de Arbeid geen enkele aandacht besteed aan het hoofdstuk Indonesië uit het Plan. Er is met andere woorden sprake van een grote leemte in de geschiedschrijving over de koloniale politiek van de Nederlandse sociaal-democratie.

Dit artikel tracht een aanzet te geven tot invulling van deze leemte. In de eerste plaats door een ander licht te werpen op

het verband tussen de breuk in de SDAP en de vorming van de koloniale politiek. In de tweede plaats door nader in te gaan op de voor de koloniale politiek relevante programma's of programmaonderdelen en de uitwerking daarvan in de praktijk.

Het artikel is beperkt van opzet. Gekozen is voor de periode 1930-1935, vooral in samenhang met de totstandkoming van bedoelde programma's. De nadruk ligt sterk op de gebeurtenissen in Nederland. Daarmee blijven de ontwikkelingen in Indonesië onderbelicht. Ook het debat in de Koloniale commissie van de Socialistische Arbeiders Internationale blijft hier buiten beschouwing, een debat dat overigens na 1928 nauwelijks meer van betekenis was. Het notenapparaat is eveneens beperkt tot de belangrijkste bronnen en literatuur. Voor een uitgebreide verantwoording verwijs ik naar mijn doctoraalscriptie waarvan een deel verwerkt is in dit artikel.¹ In de tekst is zoveel mogelijk de Indonesische spelling van vóór 1972 toegepast. Alle citaten zijn in de originele spelling gelaten.

De weg naar het Koloniaal Beginselprogramma

In de eerste vijftig jaar van haar bestaan werd de koloniale politiek van de SDAP gedomineerd door H. van Kol, een van de 'twaalf apostelen' die in 1894 de partij hadden opgericht. Van Kol bezette samen met Troelstra de eerste twee zetels die de SDAP verwierf in de Tweede Kamer (1897). Door zijn toedoen werd er in het verkiezingsprogramma van 1901 een passage opgenomen met als strekking dat 'de ontwikkeling van het koloniaal beheer in de richting van het zelfbestuur der Koloniën' gestuurd moest worden. Van Kol was voorstander van hervormingen in Indonesië op het gebied van de medische zorg, het onderwijs en de belastingpolitiek en vond dat de bevolking moest worden opgevoed tot zelfbestuur door 'wijze, onbaatzuchtige voogdij'. Verder bestreed hij in de Tweede Kamer allerlei misstanden die werden gesanctioneerd door het

koloniale bewind, met name de slechte arbeidsverhoudingen op de plantages.

De opvattingen van Van Kol lagen sterk in het verlengde van de 'Ethische Politiek', zoals het Nederlandse beleid in Indonesië na 1901 werd genoemd. Het was een beleid waarin werd uitgegaan van de gedachte dat Nederland als christelijke natie een zedelijke roeping had te vervullen in de koloniën. In de praktijk leidde dat tot een aantal maatregelen die de gevolgen van de koloniale exploitatie voor de Indonesische bevolking verzachtten.

De politiek van voorzichtige hervormingen kwam echter in het geding toen zich na 1912 in Indonesië een krachtige nationalistische beweging ontwikkelde die veel verder gaande eisen stelde op sociaal en economisch terrein, met op de achtergrond het verlangen naar politieke onafhankelijkheid. Het Nederlandse koloniale bewind reageerde in de regel afwijzend op dergelijke verlangens, hetgeen grote teleurstelling teweegbracht onder de Indonesiërs. Zo werd in 1918 de Volksraad geïnstalleerd, een algemeen vertegenwoordigend lichaam dat echter zeer beperkte bevoegdheden kreeg en derhalve in de praktijk weinig invloed had.

Toen na de Eerste Wereldoorlog de economische situatie verslechterde ontstond er langzamerhand een explosief klimaat in Indonesië. Het kwam in 1926-'27 tot een reeks kleine opstanden in West-Java en de Minangkabau die door de Nederlanders met harde hand werden neergeslagen. De onderdrukking van de opstanden luidde het einde in van de Ethische Politiek. Vanwege haar betrokkenheid bij de opstanden werd de communistische partij (PKI) verboden en haar kader gevangen genomen en verbannen naar Boven-Digoel, een kamp op Nieuw-Guinea dat een beruchte naam zou krijgen. Gesteld kan worden dat de nationalistische beweging na 1927 vrij effectief werd onderdrukt door het koloniale bewind. Tot aan de Japanse bezetting werd geen gelegenheid meer gegeven de Indonesische bevolking massaal te mobiliseren.

De opkomst van de nationalistische beweging en met name de opstanden van 1926-'27 brachten in de SDAP een langdurig en vaak heftig debat over de koloniale politiek op gang. Om dit beter te kunnen begrijpen moet eerst iets gezegd worden over het ontstaan van de linkervleugel.

Ondanks het principieel reformistisch karakter van de SDAP leefde er een sterk revolutionair sentiment in de partij. Dit bleek onder andere in 1918 toen Troelstra zich 'vergiste' in de revolutionaire ontwikkelingen in Europa en zei te verwachten dat ook in Nederland spoedig de macht zou worden overgenomen door de arbeidersklasse. Troelstra's misstap stimuleerde een proces van vernieuwing in de SDAP; een ideologische en politieke heroriëntatie die pas in de jaren dertig enigszins haar beslag zou krijgen.² Het socialisme dat 'noodzakelijkerwijze' moest komen, maakte plaats voor een socialisme met een minder absoluut karakter en een meer pragmatische kijk op de werkelijkheid. De eerste belangrijke bakens op deze weg waren het streven naar regeringsdeelname (in 1913 nog afgewezen), het programmatisch benadrukken (vanaf 1921) van socialisatie van de produktie en de ontwapening. De oude idealen: het algemeen kiesrecht en de achturige werkdag, waren immers bereikt. Een van de onderliggende problemen die de bedoelde heroriëntatie op gang brachten, was dan ook hoe men de wervende kracht van de SDAP kon behouden en zo mogelijk uitbreiden.

De nieuwe koers die de SDAP langzamerhand ging volgen bleef intern niet onbetwist. In 1926 ontstond er een oppositionele groepering in de partij (dat wil zeggen oppositioneel tegen het partijbestuur) die steeds zelfstandiger ging opereren. De belangrijkste figuren waren: de vakbondsleider E. Fimmen, P. J. Schmidt, hoofd van het documentatiebureau van het NVV en J. de Kadt, die wij gemakshalve aanduiden als links intellectueel.

De bezwaren van de oppositie richtten zich vooral tegen wat gezien werd als een verburgerlijking van de SDAP. In de

ogen van de oppositie was het een illusie, te denken dat het socialisme bereikt kon worden via een coalitieregering met niet-socialistische nationale partijen. Het socialisme was een internationaal te verwezenlijken ideaal van de arbeidersklasse en de SDAP moest weer een strijdbare partij worden die dat oorspronkelijke uitgangspunt niet zou verloochenen. 'Socialisme nú!' werd de voornaamste leus van de linkervleugel.

Het is tegen deze achtergrond dat de linkervleugel de koloniale politiek op de agenda plaatste. Terwijl de hoofdstroom in de SDAP het accent bleef leggen op hervormingen en een geleidelijke overgang naar zelfbestuur, was men in de linkervleugel voorstander van het onmiddellijk verlenen van de onafhankelijkheid aan Indonesië: 'Indonesië, los van Holland nú!' Belangrijke aanleiding daartoe was de gematigde reactie van de SDAP op de opstanden van 1926-'27. Weliswaar toonde woordvoerder Cramer in de Kamer begrip voor de Indonesiërs, maar hij verwierp het gebruik van geweld. Volgens de linkervleugel werd hiermee een demonstratie gegeven van waar de koersverandering in de SDAP toe zou leiden. Een nationaal georiënteerde SDAP die zich gebonden achtte aan democratische spelregels, zou in een hopeloze positie belanden tegenover een revolutionaire nationalistische beweging in de koloniën, een beweging die nu juist een bondgenoot zou moeten zijn in de strijd tegen het kapitalisme.

Het debat in de SDAP over Indonesië culmineerde ten slotte in een Koloniaal Beginselprogram dat werd vastgesteld op een speciaal daartoe belegd congres. De idee om een dergelijk programma te formuleren bestond al veel langer. Van Kol had er reeds voor gepleit en naderhand de Indische Sociaal Democratische Partij (ISDP). De ISDP was in 1917 opgericht als een Indonesische afdeling van de SDAP. De partij telde echter weinig Indonesiërs onder haar leden. Zij bestond overwegend uit Nederlandse onderwijzers en lagere bestuursambtenaren. Zodoende kon de ISDP gemakkelijk worden geïdentificeerd met het koloniale bewind, hetgeen op de lang duur funest was

voor haar verstandhouding met de nationalistische beweging. De ISDP bezette twee, later één zetel in de Volksraad, die haar werden toegewezen door de gouverneur-generaal. Mede doordat de partij erg klein bleef (maximaal vierhonderd leden) heeft de ISDP nooit een rol van betekenis kunnen spelen als voorpost van de Nederlandse sociaal-democratie in Indonesië. Wel kwamen uit de kring van de ISDP enkele bekwame koloniale specialisten naar voren die later in de SDAP een vooraanstaande plaats innamen, onder meer als woordvoerder in de Tweede Kamer en als lid van het partijbestuur. In dit verband is de naam van ingenieur Ch.G. Cramer reeds gevallen. Verder kunnen worden genoemd: de journalist J.E. Stokvis en de econoom J. van Gelderen.

Het Koloniaal Congres (1930)

Het Koloniaal Congres van de SDAP werd gehouden op 11 en 12 januari 1930 in Utrecht. Aan de orde was een ontwerp-beginselprogramma bestaande uit twaalf stellingen. Stokvis vroeg steun voor de nationalistische beweging maar verzette zich tegen de eis van de linkervleugel om het recht op onmiddellijke onafhankelijkheid te erkennen, aangezien dit nooit op korte termijn te verwezenlijken zou zijn. Daarbij bracht Stokvis drie argumenten naar voren die ook in de komende jaren een rol zouden blijven spelen.³

In de eerste plaats, zo betoogde hij, kón Indonesië niet onmiddellijk worden losgelaten, want dan zouden andere, kapitalistische landen gereed staan om hun belangen te verdedigen en Indonesië te bezetten. Immers, een derde van het in Indonesië geïnvesteerde kapitaal was niet-Nederlands. Bovendien erkende de sociaal-democratie dat de 'ontginning, verwerking en doelmatige verdeling van de natuurlijke rijkdommen der wereld een belang vormen der mensheid' (stelling 11). Onafhankelijkheid was dus alleen maar mogelijk wanneer Indonesië voldoende bestuurskracht zou hebben om 'zelfstandig

deel te nemen aan het internationaal ruilverkeer' (stelling x).

Ten tweede was Stokvis van mening dat, gezien de nationale en internationale verhoudingen, onmiddellijke onafhankelijkheid alleen maar bereikt kon worden via de weg van het geweld, een strijdmethode die de sociaal-democratie nu juist had afgezworen. Alleen al daarom kon de SDAP de leuze 'Indonesië, los van Holland nú!' niet onderschrijven. De SDAP zou de nationalistische beweging steunen met alle kracht, maar ook met naar haar inzicht bruikbare middelen en met behoud van haar recht tot zelfstandige beoordeling van de toegepaste strijdwijze (stelling x1). In dit verband restte nog de vraag hoe de SDAP zich moest opstellen ten aanzien van de militaire verdediging van Indonesië, maar die vraag werd doorgegeven aan een nog te vormen commissie die op basis van het nieuwe beginselprogram een koloniaal werkprogram zou formuleren.

Het derde argument van Stokvis was het belang van de Nederlandse arbeidersklasse bij de koloniale verhouding, met name voor wat betreft de werkgelegenheid. Volgens een berekening van de jonge econoom Tinbergen zou het verbreken van de band met Indonesië een verlies van niet minder dan 150.000 arbeidsplaatsen met zich meebrengen. Weliswaar mocht dit belang niet van doorslaggevende betekenis zijn, maar men mocht het ook niet op een onverantwoorde manier in de waagschaal stellen door een onrealistische leuze te steunen.

Het was vooral dit laatste punt dat fel werd aangevallen door de linkervleugel, bij monde van Schmidt. Volgens Schmidt was het volkomen onsocialistisch om inzake de koloniale verhouding een belangengemeenschap te veronderstellen tussen arbeiders en werkgevers.⁴ Het enige belang van de Nederlandse arbeidersklasse was juist het verbreken van de koloniale banden, vanwege de gemeenschappelijke strijd van nationalist en arbeiders tegen het kapitalisme. Schmidt interpreteerde de zinsnede over 'zelfstandige deelname aan het internationaal ruilverkeer' dan ook niet als een 'omstandigheid

zonder welke nationale onafhankelijkheid nimmer zal zijn te handhaven', maar als een voorwaarde voor die onafhankelijkheid: 'of een land al dan niet aan het internationaal ruilverkeer zal deelnemen, dat zal het kapitalisme wel uitmaken. Daarover hebben wij zelf nog geen enkele vorm van zeggenschap. "Het internationaal ruilverkeer" — dat is de wereld waarin goede graanoogsten een ramp zijn, terwijl miljoenen hongeren; [...] dat is de wereld waarvan de koloniale overheersing en de handhaving daarvan d.m.v. de bloedigste terreur een essentieel onderdeel vormt!'⁵

Het was Schmidt er vooral om te doen de SDAP te binden aan de belofte dat zij in geval van regeringsdeelname onverwijld de onafhankelijkheid zou verlenen, om te voorkomen dat de partij ooit nog eens tegenover een opstandige volksbeweging zou komen te staan, zoals in zekere zin in 1926-'27 was gebeurd.

Uiteindelijk vond men elkaar in een compromis waarin de SDAP 'onvoorwaardelijk' het recht op nationale onafhankelijkheid erkende (stelling x). Volgens De Kadt ging dit veel verder dan de linkervleugel vermoed had te zullen bereiken. Veel verder ook dan het partijbestuur gewent vond, dat de aangenomen resolutie als de uiterste formulering beschouwde die nog wel aanvaardbaar was voor een toekomstige regeringspartner.⁶ Over de rest van de stellingen werd nauwelijks gesproken want deze behelsden een beschrijving en veroordeling van de bestaande koloniale politiek, waar iedereen het wel over eens was.

De eenheid in de partij was voorlopig gered, maar dit nam niet weg dat partijleiding en linkervleugel in wezen ver uit elkaar stonden. Voor de linkervleugel was de nationalistische beweging een natuurlijke bondgenoot in de klassenstrijd. Voor het partijbestuur daarentegen moest de koloniale verhouding worden verbroken vanuit een zedelijk beginsel, eenvoudig omdat ieder volk het recht heeft op onafhankelijkheid: 'wij streven naar Indië's onafhankelijkheid omdat wij dit groote

beginsel hoger stellen dan ons materieel belang,' aldus fractieleider Albarda. Wat er na het verlenen van de onafhankelijkheid verder zou gebeuren zag het partijbestuur als een zaak van de Indonesiërs zelf: 'Het program onthoudt zich van het uitspreken van elke voorkeur of aanwijzing met betrekking tot staatsvorm en inrichting van een vrij Indonesië.' Het partijbestuur stond hiermee sympathieker tegenover de nationalistische beweging als geheel dan de linkervleugel, wiens standpunt als consequentie had dat de SDAP zou moeten kiezen voor de PKI en aanverwante radicale stromingen en dus tegen de islam en meer gematigde nationalisten. Of zoals Schmidt het formuleerde: 'de socialistische arbeidersbeweging heeft zich te richten naar en tot de extremistische vleugels van deze volksbeweging. Want dáár werken de wezenlijk anti-kapitalistische krachten.'

Het Koloniaal Werkprogram (1932)

Op 11 juni 1930 werd de commissie geïnstalleerd die op basis van het Koloniaal Beginselprogram een Koloniaal Werkprogram zou formuleren. Onder Werkprogram werd verstaan 'een kort program van urgente eischen'. Daarnaast kreeg de commissie de opdracht een militaire paragraaf voor de koloniën op te stellen.⁷

De belangrijkste beraadslagingen vonden plaats in het werkbureau van de commissie bestaande uit: W.H. Vliegen (voorzitter), D. van der Zee (secretaris), Cramer en vanaf juli 1931 Stokvis. Verder hadden onder anderen zitting in de commissie: Albarda, Mendels (Indonesië-specialist van de Eerste Kamerfractie), Oudegeest (partijvoorzitter) en Schmidt. Het werkbureau stelde een ontwerp-werkprogram op dat 22 december 1931 werd aangenomen door de plenaire commissie. Besloten werd dat Stokvis een toelichting zou schrijven. Ook de militaire paragraaf werd door Stokvis geschreven in samenwerking met Albarda. De beide voorstellen werden op 13 juli

1932 aan het partijbestuur aangeboden. Op dat moment echter maakte de linkervleugel al geen deel meer uit van de SDAP.

Had men op het gebied van de koloniale politiek nog een compromis kunnen sluiten, ten aanzien van de crisispolitiek bleek het niet langer mogelijk de eenheid in de partij te bewaren. De economische crisis die ook Nederland had overvallen, was volgens de linkervleugel geen tijdelijk maar een permanent verschijnsel. Er was met andere woorden geen bestaansgrond meer voor een reformistische hervormingspolitiek, omdat het stelsel waarin die hervormingen zouden moeten plaatsvinden, het kapitalisme, aan zijn ondergang was begonnen. De meerderheid in de SDAP voelde er echter niets voor om van de ingeslagen koers af te wijken.

De breuk in de SDAP, die uiteindelijk plaatsvond op het congres van maart 1932 in Haarlem, bracht met zich mee dat de koloniale politiek voortaan niet meer werd aangevallen vanwege een gebrek aan radicalisme en internationaal perspectief. De uitwerking van het Koloniaal Beginselprogram vond echter normaal doorgang.

Het ontwerp-Koloniaal Werkprogram was in acht stukken verdeeld met bij ieder onderdeel een aantal concrete voorstellen. Uitgangspunt van de commissie waren twee grondgedachten: '1^e de onvoorwaardelijke erkenning van het recht op nationale onafhankelijkheid; 2^e de verwezenlijking van dat recht.' Heel nadrukkelijk werd het verwerven van de onafhankelijkheid boven het verwerven van het socialisme gesteld: 'de koloniale taak der sociaal-democratie is niet in de eerste plaats te ijveren voor een socialistische productiewijze in het koloniale gebied en evenmin het strijden voor de bevrijding van een klasse [...] ons eerste doel moet zijn de verkrijging van de nationale bevrijding der koloniaal overheerschte volken [...] Hierin moet — koloniaal beschouwd — dan niet worden gezien een miskenning van onze socialistische opvattingen, maar integendeel een zuivere toepassing. Nationale bevrijding welke de voorwaarde is voor de doorwerking van onze beginselen,

kan niet "per klasse" geschieden, maar is de zaak van een heel volk. Alleen binnen een vrij volk is vrije klassevorming, klassenstrijd, mogelijk en dus ook strijd voor de sociaal-democratie.'

Geheel in overeenstemming hiermee werd de vorming van een Indonesische sociaal-democratische beweging ondergeschikt gemaakt aan de zaak van het nationalisme: 'in een toestand van nationale onderworpenheid vormt het nationale ideaal op ieder gebied van strijd de motorische kracht. Daarom moet door ons, komt het tot een sociaal-democratische beweging, alles worden vermeden, wat het gevoel van nationale saamhorigheid zou kunnen verzwakken.'

Op grond van bovenstaande overwegingen stelde de commissie voor dat de SDAP in eerste instantie zou streven naar zelfbestuur onder Indonesische leiding als overgang naar de onafhankelijkheid. Daartoe werd een groot aantal maatregelen aanbevolen die in de toelichting onder vier noemers werden gebracht: 1. groeiende zelfstandigheid op de grondslag van een democratisch-parlementaire regeringsvorm, onder andere door uitbreiding van de bevoegdheden van de Volksraad en uitbreiding van het kiesrecht; 2. waarborgen voor een toenemende invloed op en in het bestuursapparaat, onder meer via een meerderheid van Indonesiërs in alle vertegenwoordigende organen; 3. een nationale financiële politiek; voorstellen in deze richting behelsden onder andere een grotere deelneming van de Staat aan de ontginning en exploitatie van de Indonesische bodem, een ruimere kredietverlening, vermindering van de belastingdruk alsmede maatregelen om het uitstromen van winsten te voorkomen; 4. versterking van de volksbeweging ten slotte zou verkregen moeten worden door vrijheid van vereniging, vergadering en drukpers, onbelemmerde ontwikkeling van de vakbeweging en herstel van het stakingsrecht. Daarnaast bevatte het programma nog voorstellen om te komen tot verbetering van de sociale wetgeving, de volksgezondheid, het onderwijs en de rechtszekerheid. Al

met al een uitgebreid pakket van maatregelen die de eerste stap moesten vormen op de weg naar onafhankelijkheid.

Kennelijk was vooral de nationale financiële politiek bedoeld om Indonesië op den duur 'zelfstandig te laten deelnemen aan het internationaal ruilverkeer', alhoewel deze term op zichzelf niet meer werd herhaald in het Koloniaal Werkprogram. Het programma was uitsluitend gericht op Indonesië en de verhouding tussen Nederland en Indonesië. Er werd met geen woord gerept over mogelijke schade aan de belangen van de Nederlandse arbeidersklasse.

De contactmotie en de militaire paragraaf

Het concept-Koloniaal Werkprogram kwam aan de orde op het congres van de SDAP in september 1932. Stokvis benadrukte in zijn inleiding voor dit congres nog eens dat de verwezenlijking van de Indonesische onafhankelijkheid langs twee wegen moest geschieden: 'van boven af, langs den weg der wetgeving; en van onder op door de stuwkracht der volksbeweging.'⁸ Verder diende Stokvis een aanvullende motie in, die het partijbestuur opdroeg om in het licht van de samenwerking met de nationalistische beweging 'langs organisatorischen weg een wederzijdse in- en voorlichting te bevorderen'. Deze zogenoemde 'contactmotie' kan op naam worden geschreven van Nico Palar, een in Nederland wonende Indonesiër die sinds 1930 in een reeks brieven en artikelen een pleidooi had gehouden voor een betere communicatie met Indonesië.

Palar, Menadonees van geboorte, was in 1928 naar Nederland gekomen. Hij was een nationalist maar stelde zich op het 'coöperatieve' standpunt, dat wil zeggen dat hij samenwerking met de Nederlanders geoorloofd achtte zolang de zaak van het nationalisme ermee was gediend. De meeste Indonesische nationalistena daarentegen weigerden iedere vorm van samenwerking met het koloniale bewind. Palar echter was ervan overtuigd dat radicale tactiek en ideologie leidden tot geweld

en verspilling van nationale krachten, zoals was geblekén met het mislukken van de opstanden in 1926-'27.

In Nederland werd Palar aangenaam verrast door het Koloniaal Beginselprogram van de SDAP. De onvoorwaardelijke erkenning van het recht op onafhankelijkheid was voor Palar reden om zich aan te sluiten bij de sociaal-democratie. Met deze opmerkelijke stap isoleerde hij zich van zijn politieke actieve landgenoten in Nederland die waren verenigd in de Perhimpunan Indonesia (PI). De PI had weliswaar contact met de linkervleugel van de SDAP, maar de meeste leden stonden dichterbij de communistische partij.

Palar koos met de SDAP voor het bevorderen van een evolutionair en vreedzaam proces van dekolonisatie. Als Indoneziër begreep hij echter beter dan wie ook dat een dergelijk proces nooit op gang zou kunnen worden gebracht zonder een basis van wederzijds vertrouwen. Langdurig en met grote vasthoudendheid wees hij daarom op het belang van meer contact met Indonesië. Toen Palar bemerkte dat er in het concept-Koloniaal Werkprogram geen duidelijk voorstel was opgenomen omtrent samenwerking met de nationalistische beweging schreef hij onmiddellijk een lange brief aan het partijbestuur. Dit alles leidde ertoe dat Stokvis tijdens het congres alsnog de contactmotie indiende, tot tevredenheid van Palar, die speciaal voor dit congres was uitgenodigd. Het Werkprogram werd zonder veel discussie met algemene stemmen aangenomen. Hetzelfde gold voor de militaire paragraaf, die apart werd behandeld.

Nationale en internationale ontwapening waren belangrijke punten op het programma van de SDAP. In verhouding tot de ideologische en programmatische ontwikkelingen op andere terreinen bleef men inzake de ontwapening opvallend radicaal. Nog in 1930 verklaarde Albarda dat wanneer de regering de misdaad van de oorlog zou ontketenen, daarentegen elk doelmatig middel geoorloofd zou zijn, ook al zou het ver buiten het wettelijk geoorloofde vallen.⁹

In de commissie voor het Koloniaal Werkprogram botsten twee meningen: Stokvis wilde het aan de Indonesiërs zelf overlaten om te beslissen of zij voor- of tegenstanders waren van ontwapening, terwijl met name Albarda en Van der Zee dit een veel te principiële punt vonden voor de SDAP, dat in één van haar programma's niet mocht ontbreken. Albarda en Stokvis stelden een compromistekst op die als volgt luidde: 'Inkrimping van het leger en de vloot tot hetgeen onontbeerlijk is voor vervulling van de neutraliteitsplichten, de nakoming van volkenbondsverplichtingen, de bescherming van persoon en goed te water en te land. Overbrenging binnen wettelijk vast te stellen termijn van de kosten der niet uitsluitend in en ten behoeve van Indonesië dienende zeemacht naar de Nederlandse staatsbegroting, met dien verstande dat al dadelijk de helft van die kosten door het moederland zal worden gedragen.'

In de toelichting werd voorgerekend dat de Indonesische defensie zeker 27 procent van het staatsbudget opslokte, tegen slechts 11,2 procent in Nederland. Vandaar het voorstel om de kosten van de vloot over te brengen naar de Nederlandse begroting. Verder was men er nu van overtuigd dat tegen een serieuze aanval van buitenaf niets te doen was, en dat bovendien het onderhouden van een gewapende macht die op een dergelijke aanval wél berekend zou zijn, de financiële draagkracht van Nederland en Indonesië verre te boven ging. Het argument dat Indonesië zonder Nederlandse bescherming zou zijn overgeleverd aan andere imperialistische landen, werd hiermee teruggenomen.

Uit de toelichting blijkt ook dat de discussie over de verhouding tussen het nationalisme en de eis tot ontwapening grotendeels was gewonnen door Albarda: 'Tegenover de verklaarbare neiging van vele nationalistten in het Oosten om zich van het ontwapeningsstreven af te wenden, staat onze overtuiging, dat dezen dan het zeer wezenlijke belang verwaarlozen, dat ook voor hunne zaak in den strijd tegen het militarisme

is gelegen [...] door vermindering van de geweldmiddelen der koloniale mogendheden zal uiteraard het meest geduchte wapen tot handhaving van de koloniale heerschappij worden verzwakt [...] De partij eerbiedigt natuurlijk de eigen inzichten, welke op dit punt de Indonesische gemeenschap koestert, maar zou door een ander standpunt in te nemen, een harer grootste beginselen verzaken.'

De houding die de SDAP aannam tegenover geweld dat de nationalistische beweging zélf zou veroorzaken, was iets genuanceerder. Men zou het aanvaarden noch ondersteunen, maar het was denkbaar dat 'van nationalistische zijde een geweld-actie wordt ondernomen, zoodanig door de omstandigheden gerechtvaardigd, dat zij ook onze instemming wettigt'. Deze uitspraak werd echter niet ondersteund door een algemene richtlijn, omdat men de handen vrij wilde houden te oordelen naar de situatie van het moment.

De muiterij op 'De Zeven Provinciën'

Niet alleen de gevolgen van de economische crisis, ook de ermee samenhangende opkomst van het fascisme dwong de SDAP haar positie nader te bezien. Hier was een nieuwe politieke beweging die zichzelf, net als de sociaal-democratie, anti-kapitalistisch noemde maar tegelijkertijd socialisme en communisme de oorlog had verklaard. De dreiging die van het fascisme uitging werd steeds groter. Hitler kwam in 1933 aan de macht in Duitsland en in Nederland groeide in datzelfde jaar het ledental van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) van 1000 naar 22.000.

De vraag drong zich op of er samen met de communisten moest worden opgetrokken tegen het fascisme, of dat een nauwe band met de communisten de middengroepen juist in handen van de fascistten zou drijven. Het is niet verwonderlijk dat de SDAP de volksfrontgedachte verwierp, want traditioneel bestond er in Nederland een grote kloof tussen de sociaal-

democratie en de communisten. Bovendien zou de SDAP onaanvaardbaar worden als regeringspartner indien zij zou samenwerken met de CPN. Deze problematiek kwam sterk naar voren naar aanleiding van de mouterij op 'De Zeven Provinciën'.

In de nacht van 4 op 5 februari maakte de bemanning van de kruiser 'De Zeven Provinciën' zich meester van het schip en voer de haven uit van Kutaradja (Noord-Sumatra). De mouterij had geen politieke achtergrond maar was bedoeld als een krachtig protest tegen de grote salariskortingen bij de Nederlandse marine. Men had het voornemen om naar Surabaja te varen en daar het schip weer over te dragen aan de autoriteiten. Op 10 februari echter wierp een vliegtuig van de marine-luchtvaartdienst een bom die toevallig een voltreffer bleek te zijn. Van de bemanning werden 19 leden direct gedood en 11 zwaar gewond, van wie er 4 later overleden. De mouterij werd daarna onmiddellijk opgegeven.¹⁰

Het bericht over de mouterij sprak tot de verbeelding van menige SDAP'er. Cramer zei dat het hem 'verduiveld goed' had gedaan. Groot was natuurlijk de verontwaardiging in de sociaal-democratie over het gebruik van geweld en het hoge aantal slachtoffers. Op 12 februari organiseerde de SDAP een protestvergadering in Carré, waar verschillende sprekers het optreden van de Nederlandse regering in scherpe bewoordingen veroordeelden.

Het standpunt dat de SDAP uiteindelijk innam was meer genuanceerd dan de eerste spontane reacties. Vooral partijleider Albarda bracht naar voren dat geen regering ooit een mouterij kan toelaten en dat dit een wel zeer slecht gekozen vorm van demonstratie was. Dat de SDAP in eerste instantie zoveel begrip had getoond voor de motieven van de muiters, werd door de confessionele en liberale partijen in Nederland echter hoog opgenomen. Hier was het bewijs dat de SDAP nog steeds revolutionair gezind was en dus ook onbetrouwbaar als regeringspartner. De mouterij werd aangegrepen om het gezag

van de overheid te versterken en de sociaal-democratie werd daar mede het slachtoffer van. Alle uitgaven van De Arbeiderspers werden voortaan geweerd uit het leger; militairen en ook burgerambtenaren bij defensie mochten geen lid meer zijn van de SDAP. Uiteraard golden dezelfde maatregelen voor alle kleine linkse partijen en na enig aarzelen ook voor de NSB en enkele rechtse groeperingen.

Kort daarop verloor de SDAP voor het eerst in haar bestaan twee zetels bij verkiezingen voor de Tweede Kamer (van 24 naar 22 zetels, april 1933). Na de afsplitsing van de linkervleugel vormden de muiterij op 'De Zeven Provinciën' en de verkiezingen van 1933 samen een tweede schok voor de SDAP op de weg naar een hervormingsgezinde, democratische volkspartij. Op korte termijn echter werd het isolement versterkt. Van 1933 tot 1937 stond de SDAP nog steeds aan de zijlijn terwijl het tweede en derde kabinet-Colijn regeerden op basis van een coalitie van de drie confessionele partijen, de Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). Colijn zelf was een fel tegenstander van socialistische denkbeelden. Vooral het antimilitarisme wekte zijn achterdocht. Dat de SDAP in beginsel voor de onafhankelijkheid van Indonesië opkwam, deed voor Colijn als oud-directeur van de Bataafse Petroleum Maatschappij 'de deur dicht'.¹¹

Persindo en de Koloniale commissie van NVV en SDAP

Omstreeks de jaarwisseling 1932-'33 formeerde het partijbestuur van de SDAP een commissie die de opdracht kreeg de contactmotie uit te werken. De commissie bestond uit: Stokvis, Palar en Van Gelderen. Het drietal formuleerde een voorstel 'voor de verkrijging van een doelmatig contact' met de nationalistische beweging. De belangrijkste ideeën van Palar, de drijvende kracht achter de motie, vinden we terug in dit voorstel.¹²

De commissie begon met te constateren dat door een regel-

matige, wederkerige, in- en voorlichting er een basis zou kunnen worden verkregen voor samenwerking van verder strekkende aard met de nationalistische beweging. Die voorlichting zou moeten geschieden door kosteloze uitwisseling van dagbladen en andere periodieken, alsmede toezending van elkaars jaar- en congresverslagen. Er zou contact gezocht moeten worden met 'uit de Indonesische nationale beweging gevormde centrales' of partijen afzonderlijk, als de centrales onvoldoende georganiseerd zouden zijn. In de toelichting werd nog eens benadrukt dat de nationale beweging ongedeeld moest worden benaderd. De Partij behoorde die beweging te zien als 'één geheel'.

Hiermee werd de lijn uit het Koloniaal Beginsel- en Werkprogram doorgetrokken. Er moest worden gewacht met verdergaande stappen totdat er meer wederzijds begrip en vertrouwen was gewekt: 'Er is thans aan de zijde der nationalistische beweging nog een terughoudendheid te onzer opzicht waar te nemen, waarvan de oorzaken niet moeilijk zijn te peilen voor wie met de verhoudingen eenigzins bekend is. De beweging is jong en emotioneel. Zij ondervindt grote belemmeringen op den weg harer ontwikkeling en staat nog verre van het dragen van enige verantwoordelijkheid voor den gang van zaken in eigen land [...] Deze omstandigheden maken het verklaarbaar dat de meest mobiele elementen gemakkelijk naar het extremisme worden gedreven. Een dreiging welke nog wordt versterkt door de voortdurende Moskou-propaganda.'

De toon is feller anticommunistisch dan in vorige programma's en het lijkt waarschijnlijk dat dit mede het gevolg was van de muiterij op 'De Zeven Provinciën'. De SDAP wilde vóór alles voorkomen dat men opnieuw beschuldigd kon worden van revolutionaire sympathieën. De waarschuwing tegen 'Moskou-propaganda' was afkomstig van Palar. Naar aanleiding van enkele besprekingen van het Koloniaal Werkprogram in de Indonesische pers had Palar het partijbestuur gewezen op de activiteiten van het communistische persbureau 'Inpressa'

(Indonesian Press Agency) te Den Haag. Inpressa voorzag de Indonesische pers van artikelen en beschouwingen die ook regelmatig werden geplaatst. De meeste van deze artikelen werden overgenomen uit de in Basel verschijnende *Rundschau*, door Palar betiteld als 'de artikelenfabriek voor de nationale communistische organen'. Ten slotte stelde de commissie voor dat het NVV en de SDAP inzake het contact met Indonesië zouden samenwerken 'waar dit mogelijk en nuttig is'.

Sinds 1928 waren de besturen van het NVV en de SDAP verenigd in de 'Algemene Raad'. Een nauwe vorm van samenwerking was dus niet ongebruikelijk. Dat neemt niet weg dat het NVV al geruime tijd een zelfstandig Indonesië-beleid voerde. In 1931 maakte een NVV-delegatie onder leiding van voorzitter Kupers een reis door Indonesië van vijf maanden, waarbij tientallen ondernemingen en maatschappelijke organisaties werden bezocht. Na afloop constateerde Kupers twee dingen: de slechte arbeidsvoorwaarden en het ontbreken van een sterke vakbeweging. De Indonesische samenleving was dan ook overwegend agrarisch en kende weinig industrieproletariaat.

Verschillende malen werd een Indonesische adviseur toegevoegd aan de NVV-delegatie naar de conferentie van de Internationale Arbeids Organisatie (IAO). Op de conferentie van 1929 diende Kupers een motie in tegen langdurige arbeidscontracten met strafbepalingen voor de werknemer, in Indonesië beter bekend als de 'poenale sanctie'. Soortgelijke moties zou hij ook indienen in 1932 en 1935. Zij werden allen aangenomen maar hadden weinig praktisch resultaat.

Op grond van de voorstellen van de commissie tot uitwerking van de contactmotie besloot de Algemene Raad op 17 oktober 1933 tot de oprichting van een gezamenlijke Koloniale commissie van NVV en SDAP en een gezamenlijke Persdienst voor Indonesië (Persindo). Tot de commissie traden toe: Cramer, Kupers, Palar, Stokvis en Woudenberg, de secretaris van de SDAP. Palar werd aangesteld als bezoldigd secretaris van de commissie en hoofd van Persindo.

Persindo stuurde in de regel wekelijks een bulletin met artikelen naar de voornaamste organen van de Maleise en Chinees-Maleise pers en enkele kleine vakcentrales. De artikelen waren deels in het Nederlands en deels in het Maleis gesteld. Behalve informatie betreffende SDAP en NVV werden er ook beschouwingen opgestuurd omtrent andere sociaal-democratische partijen en vakverenigingen in Europa. Verder trachtte Persindo het concurrerende Inpressa te compromitteren door artikelen uit de communistische pers door te zenden die Inpressa zelf niet opstuurde. In dergelijke artikelen werd dan bij voorbeeld kritiek uitgeoefend op de 'bourgeois-nationalisten' van de coöperatieve beweging.

Aan het eind van 1934 bleek echter dat de zendingen van Persindo hun bestemming niet meer bereikten. Navraag leerde dat zij in beslag waren genomen door de politie. Onmiddellijk schreef de Algemene Raad een brief naar de gouverneur-generaal waarin opheldering werd gevraagd over deze zaak. Dit alles met de nadrukkelijke verzekering dat 'ondermijning van het wettige gezag vreemd is aan het streven van de door de Algemeene Raad vertegenwoordigde organisaties'. Kupers stelde vragen in de Tweede Kamer en de ISDP'er De Dreu deed hetzelfde in de Volksraad. Het antwoord van H. Marcella, de advocaat-generaal van de Nederlands-Indische regering, kwam erop neer dat de stukken waren aangehouden ter voorkoming van strafbare feiten. In de Persindo-uitgaven, zo vond Marcella, werd systematisch propaganda gemaakt voor de revolutionaire klassenstrijd. Deze strekking maakte het mogelijk de Persindo-stukken te weren.

Zelfs Colijn, die naast minister-president tevens minister van Koloniën was, ging deze actie te ver. De Indische wet liet volgens hem wel repressie toe, maar geen preventie van ingevoerde artikelen, zo schreef hij aan gouverneur-generaal De Jonge. Inmiddels had de Algemene Raad besloten dat het werk van Persindo zoveel mogelijk zou worden overgenomen door de persdiensten van NVV en SDAP. Onder druk van het

politieke rumoer liep het aantal inbeslagnemingen echter sterk terug. In februari 1936 kreeg de Algemene Raad brieven van Colijn en de Nederlands-Indische regering waarin nog eens werd duidelijk gemaakt dat er geen sprake was van een verbod op de zendingen van Persindo. Vanaf april 1936 stond de naam Persindo weer boven de bulletins, die nu ongeveer tweemaal per week naar Indonesië werden gestuurd.

Het Plan van de Arbeid

Geconfronteerd met een voortdurend isolement en een afbrokkelende aanhang realiseerde men zich in de SDAP dat de economische crisis niet langer kon worden afgeschilderd als inherent aan het kapitalisme. Een dergelijke passieve houding werd door de kiezers afgestraft. De SDAP moest veel duidelijker met een eigen oplossing komen voor de economische problemen, een wervend alternatief, al was het alleen maar om tenminste de traditionele achterban af te schermen van de verlokkingen van het fascisme die in Duitsland kennelijk de arbeidersbeweging de das om hadden gedaan. Op het congres van april 1934 werd besloten een wetenschappelijk bureau in het leven te roepen dat de opdracht kreeg een nieuw economisch programma te formuleren. Dit werd het Plan van de Arbeid (1935).¹³

Kern van het Plan was een pleidooi voor een veel groter overheidsingrijpen in de Nederlandse en Indonesische economie. Vooral de overheidsinvesteringen zouden moeten worden opgevoerd door de staatsschuld te vergroten, een gruwel in de ogen van Colijn cum suis, maar het Plan rekende voor dat deze investeringen zichzelf op korte termijn zouden terugverdienen.

De belangrijkste auteurs van het Plan waren Vos en Tinbergen. Het gedeelte over Indonesië werd geschreven door Van Gelderen, daarin bijgestaan door Cramer, Stokvis en Palar.

Er zijn duidelijke overeenkomsten tussen de financieel-

economische paragraaf van het Koloniaal Werkprogram en het hoofdstuk Indonesië uit het Plan van de Arbeid. De voorstellen van het Plan zijn echter meer uitgewerkt en leggen sterker het accent op industrialisatie. Doel van het Plan, voor zover dit Indonesië betrof, was het wijzigen van de economische structuur 'zoodanig dat zij meer in overeenstemming komt met aard en behoeften van de eigen gemeenschap'. Die wijzigingen zouden gericht moeten zijn op: 'verhoging van het levenspeil, verhoging dus van de koopkracht op de binnenlandse markt, en op een opheffing van de eenzijdige afhankelijkheid van de Westerse cultures'.

Op korte termijn werd een crisispolitiek voorgesteld bestaande uit schuldherziening, uitbreiding van de geldhoeveelheid en vooral het uitvoeren van openbare werken. Daarvoor moest een bedrag worden uitgetrokken van 100 miljoen gulden, gespreid over een periode van vier à vijf jaar. Het geld zou geleend moeten worden door, of onder garantie van, de Nederlandse Staat. Rente en aflossing zouden in ieder geval 'de eerste jaren' op de Nederlandse begroting moeten drukken om de Indonesische begroting te ontzien.

Het bedrag van 100 miljoen stak op het eerste gezicht wat mager af tegen de 600 miljoen die in het Plan werden uitgetrokken voor Nederland (voor een periode van drie jaar). Het Plan wees echter op de geringe absorptie-capaciteit van de Indonesische economie en op de lage lonen, waardoor het effect van iedere verhoging van de overheidsuitgaven veel groter zou zijn dan in Nederland. Gegeven het bestaande loonpeil zou er bij besteding van ruim 20 miljoen in het eerste jaar direct werkgelegenheid worden geschapen voor 'meer dan 200.000 personen' en indirect voor nog eens 300.000, samen meer dan een half miljoen nieuwe banen.

De voorstellen op het gebied van de financiële politiek waren vrijwel gelijk aan die van het Koloniaal Werkprogram: progressieve belastingen, het tegengaan van kapitaalexport en het verruimen van kredietfaciliteiten, vooral voor kleine producenten.

Industrialisatie moest worden gestimuleerd door de vorming van een investeringsfonds, dat rente en aflossing zou garanderen van leningen die het liefst aan Indonesische ondernemers verstrekt zouden moeten worden. In de eerste plaats zou de textielnijverheid kunnen worden bevorderd, maar ook de grondstofverwerkende industrie (kapok, kokos, leer, rubber), de produktie van halffabrikaten en de ontwikkeling van het binnenlandse vervoerswezen werden met name genoemd.

Een 'goede' taakverdeling tussen Japan en Indonesië werd als 'onverdeeld gunstig' beschouwd, dat wil zeggen dat er een evenwicht moest worden bereikt tussen Indonesië als producent vóór Japan (voornamelijk grondstoffen) en consument ván Japan (voornamelijk consumptiegoederen). Te veel Japanse import zou immers de Indonesische kleine ondernemers uit de markt drukken. Dit zou met handelspolitieke maatregelen kunnen worden voorkomen.

Ook in de verhouding tussen Nederland en Indonesië zou de overheid ordenend moeten optreden. De Indonesische export naar Nederland moest worden gestimuleerd, maar niet van artikelen die te veel zouden concurreren met de Nederlandse landbouw. Omgekeerd mocht de Nederlandse export de voor Indonesië zo belangrijke textielindustrie niet schaden. Het Plan stelde daarom voor de contingentering van textielgoederen af te bouwen. 'Uit wereldeconomisch oogpunt lijkt Twente ook niet de meest geschikte plaats om, uit goeddeels Amerikaanse grondstof eindproducten voor Indonesië te fabriceren.' Deze tekst kon pas worden opgesteld na intensief overleg met de vakbeweging, want nog in 1932 had de bij het nvv aangesloten textielarbeidersbond 'Eendracht' gevraagd om contingentering van de textielimport uit Indonesië.

De directe handelsbelangen kwamen meer naar voren dan in voorgaande programma's, maar ook het verband met de politieke ontwikkelingen werd heel duidelijk aangegeven: 'Wil men de politieke onafhankelijkheid van Indonesië niet in de weg staan, dan is daartoe zeker nodig dat een versterking

van de economische banden tussen Nederland en Indonesië, in dit geval dus de vergroting van de uitvoer van Indonesië naar Nederland, op een juiste economische basis berust. Dan alleen kan zij, ook nadat de politieke onafhankelijkheid tot stand gekomen is, worden behouden. Dan komt zij ook niet in strijd met de socialistische economische politiek, welke steeds gericht geweest is op een behoeftevoorziening uit wereldoogpunt beschouwd, terwijl toch de politieke zelfstandigheid van de verschillende naties evenzeer als wenselijk is vooropgesteld.'

De deelname aan het internationaal ruilverkeer (hier 'behoeftevoorziening uit wereldoogpunt beschouwd') en de politieke onafhankelijkheid van Indonesië werden aan elkaar gelijk gesteld als doeleinden van socialistische economische en koloniale politiek. Het Plan beoogde beide doelstellingen met elkaar te verzoenen, maar verzuimde aan te geven waar de prioriteit zou komen te liggen voor het geval dit niet zou lukken. Het ontbrak met andere woorden in het Plan aan een analyse van het nationalisme als politieke kracht, los van de economische ontwikkelingen, al dan niet gestuurd door de 'ordenende' hand van de overheid. Hier lag een zwak punt dat de sociaal-democratie na de oorlog ernstig zou opbreken. Vooralsnog juichte koloniaal secretaris Palar: 'Het strekt de moderne arbeidersbeweging tot eer dat zij op de noodkreten uit Indonesië een uitgewerkt antwoord geeft.'

Conclusies en kanttekeningen bij bestaande literatuur

De koloniale politiek van de SDAP tussen 1930 en 1935 werd gekenmerkt door een grote mate van continuïteit. Het Koloniaal Beginselprogram van 1930 was een aanvaardbaar compromis voor zowel het partijbestuur als de linkervleugel, die elkaar vonden in de onvoorwaardelijke erkenning van het recht op onafhankelijkheid. De afsplitsing van de linkervleugel in 1932 betekende voor de koloniale politiek alleen dat

er een einde kwam aan de discussie over de op zichzelf theoretische vraag hoe dit recht te verwezenlijken. Met de leuze 'Socialisme nú!' werd in 1932 ook de leuze 'Indonesië, los van Holland nú!' definitief verworpen. De SDAP koos voor het bevorderen van een geleidelijke ontwikkeling in Indonesië via zelfstandigheid naar onafhankelijkheid. Deze weg werd nader uitgewerkt in het Koloniaal Werkprogram en het hoofdstuk Indonesië van het Plan van de Arbeid.

Door te kiezen voor het streven naar een geleidelijke ontwikkeling meende de partijleiding tevens te kunnen voorkomen dat het verbreken van de politieke band tussen Nederland en Indonesië repercussies zou hebben voor de Nederlandse arbeidersklasse, vooral in verband met de werkgelegenheid. Met name in het Plan van de Arbeid werd een poging gedaan dit belang van de Nederlandse arbeider bij de koloniale verhouding te verzoenen met het ideaal van de Indonesische onafhankelijkheid.

Het tweede dat opvalt aan de koloniale politiek van de SDAP tussen 1930 en 1935 is dat deze hoofdzakelijk in Nederland werd gevormd, vrijwel zonder overleg met de Indonesiërs. Het ontbrak met andere woorden aan contact met de nationalistische beweging. De Indonesische vakbeweging was zwak en de ISDP was geen serieuze gesprekspartner voor de nationalistenvan, terwijl de politiek actieve Indonesische studenten in Nederland overwegend kozen voor de CPN. Alleen Palar sloot zich aan bij de SDAP en het is niet toevallig dat juist hij wees op het zinloze van programma's schrijven zonder de Indonesiërs daarin te kennen. Dank zij Palar werd Persindo opgericht, maar de berichtgeving van Persindo werd geruime tijd gehinderd. Ondanks veel goede wil slaagde de SDAP er niet in om daadwerkelijk een brug te slaan naar Indonesië. De koloniale programma's van de SDAP belandden daardoor in een politiek vacuüm, mede omdat het de partij eveneens ontbrak aan invloed op het Nederlandse regeringsbeleid.

Op grond van het hierboven gestelde is het mogelijk om de

bestaande literatuur over de koloniale politiek van de SDAP op diverse punten aan te vullen en/of te corrigeren.

Om te beginnen bestaan er verschillende misvattingen omtrent de invloed van de breuk in de SDAP op de vorming van de koloniale politiek. Te weinig wordt ingezien dat de discussie over koloniale politiek niet de hoofdzaak was, maar een afgeleide van de strijd tussen de linkervleugel en het partijbestuur. De koloniale politiek diende zich aan als een goed praktisch voorbeeld om het theoretisch gelijk van de linkervleugel te onderstrepen in een debat dat in de eerste plaats ging over de vraag hoe het socialisme moest worden opgevat, als een zedelijk of als een wetenschappelijk beginsel. Op het moment dat over die vraag werd beslist (het SDAP-congres van maart 1932), is de koloniale politiek dan ook in het geheel niet aan de orde geweest.¹⁴

Waarschijnlijk door deze verkeerde beoordeling van de breuk in de SDAP is bij veel auteurs de indruk ontstaan dat het na 1932 in de sociaal-democratie was gedaan met 'de fundamentele belangstelling voor de koloniale kwestie'.¹⁵ Er werd in 1932 echter een fundamentele keuze gedaan, die verder weinig had te maken met de belangstelling voor de koloniale kwestie. Die belangstelling was naar onze inzichten voor en na 1932 ongeveer even groot, of zo men wil even klein.

Deze misvatting zou op zichzelf niet zo ernstig behoeven te zijn, ware het niet dat zij vaak de aanleiding is om min of meer voorbij te gaan aan datgene wat er in de sociaal-democratie is gebeurd op koloniaal terrein na 1932. Van Baardewijk wijst erop dat de belangstelling voor Indonesië zich na 1932 beperkte tot 'een kleine groep partijgenoten' maar, nogmaals, dat was voor 1932 ook het geval.¹⁶ Bovendien, de SDAP was een sterk hiërarchische partij waarin over veel onderwerpen werd beslist door een kleine groep specialisten. De koloniale kwestie vormde geen uitzondering op dit patroon. Tenslotte waren het niet de minsten in de sociaal-democratie wier activiteiten geheel of gedeeltelijk verband hielden met de koloniale politiek. Wij

noemen hier slechts NVV-voorzitter Kupers en Van Gelderen, omdat hun rol in dezen nogal eens wordt onderschat of zelfs geheel verzwegen.

Evenzeer is het onjuist te stellen dat na 1932 de SDAP de koloniale kwestie in wezen als een 'ethisch probleem' beschouwde.¹⁷ In de programma's van de SDAP werd een groot aantal concrete voorstellen gedaan ter ondersteuning van een geleidelijke weg naar onafhankelijkheid. Daarnaast heeft het woord 'ethisch' in de koloniale sfeer een specifieke betekenis, die eveneens niet strookt met de SDAP-programma's. De Ethische Politiek richtte zich op de ontwikkeling van de landbouw in Indonesië en niet op de binnenlandse industrie, zoals met name het Plan van de Arbeid wilde. Ook Bank neigt naar de terminologie van de Ethische Politiek, wanneer hij spreekt over het streven van de sociaal-democratie de koloniale volkeren te 'emanciperen'.¹⁸ Wertheim stelt dat de Ethische Politiek de industriële ontwikkeling van Indonesië niet alleen heeft miskend, maar zelfs geremd.¹⁹

Verder bestaat bij sommige auteurs de neiging om de koloniale politiek van de sociaal-democratie te veel te plaatsen tegen de achtergrond van het verlangen naar regeringsdeelname, waardoor de inhoudelijke kant van deze politiek ten onrechte wordt vervormd tot een soort bijproduct van dit allesoverheersende streven. Meestal vormt deze benadering dan ook een voorschot op de verklaring van de naoorlogse gebeurtenissen. De SDAP zou inzake de koloniale politiek 'opvallend en gemaskeerd' naar 'rechts' zijn geschoven om als regeringspartner aanvaardbaar te zijn.²⁰

Deze opvatting miskent echter dat de SDAP in haar koloniaal-politieke zienswijze nog altijd zeer ver af stond van eventuele coalitiepartners. Wie de Indonesië-paragraaf van het Plan van de Arbeid omschrijft als 'een bescheiden poging de rol van Indonesië te definiëren in een nieuwe sociaal-economische orde'²¹, vergeet dat deze voorstellen in alle opzichten haaks stonden op de regeringspolitiek, waarin enig concept van een

‘nieuwe sociaal-economische orde’ geheel ontbrak. Daarnaast bleef de onvoorwaardelijke erkenning van het recht op onafhankelijkheid gehandhaafd, een welhaast revolutionair beginsel in de ogen van de confessionele en liberale partijen. Wij durven daarom te stellen dat de koloniale politiek de SDAP eerder buiten de regering heeft gehouden dan dat zij de bereidheid tot regeringssamenwerking bij andere partijen zou hebben vergroot.

Een aparte behandeling verdient de eis tot ‘deelname aan het internationaal ruilverkeer’, vooral door Tichelman beschouwd als een bewuste blokkade tegen de onafhankelijkheid.²² Wij delen deze visie niet. Vooral in het Plan van de Arbeid werd een aantal voorstellen gedaan ter versterking van de Indonesische economie die hun tijd ver vooruit waren. Beleidsdoelstellingen als: stimulering van de binnenlandse industrie en het inheems ondernemerschap, kleine kredietprogramma’s voor de landbouw, het doorbreken van de economische monocultuur enzovoort kunnen tot op de dag van vandaag worden teruggevonden in de Indonesische vijfjarenplannen. Wat de SDAP-specialisten voorzagen was dat politieke onafhankelijkheid een lege huls zou zijn zonder voldoende economische onafhankelijkheid. Het hoofdstuk Indonesië uit het Plan van de Arbeid is in feite een pleidooi ‘avant la lettre’ ter voorkoming van neokolonialisme.

Ten overvloede, wij hebben reeds geconcludeerd dat de eis tot deelname aan het internationaal ruilverkeer mede verband hield met de bescherming van het belang van de Nederlandse arbeidersklasse. Er kan met reden worden getwijfeld of een SDAP in de regering dit belang had kunnen verzoenen met het ideaal van de onafhankelijkheid. De suggestie van Tichelman echter dat al in de jaren dertig voor één mogelijke oplossing van dit dilemma werd gekozen en dat er daarom een rechte lijn loopt van het Koloniaal Beginselprogramma naar de eerste politieke actie, is uit de lucht gegrepen.

Noten

1. P. van Tuijl, 'Mijn positie is helaas niet erg benijdenswaardig'. Nico Palar en de koloniale politiek van de Nederlandse sociaal-democratie, 1930-1947, ongepubliceerde doctoraalscriptie, Amsterdam 1985.
2. H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het Socialisme; De politieke oriëntatie van de Nederlandse Sociaal-democratie*, Leiden 1974.
3. Verslag van het Koloniaal Congres van de SDAP in 1930, Amsterdam 1930. Zie verder: M. Dutilh, 'Het Koloniaal Begin­sel­pro­gram van de SDAP, 1919-1930', ongepubliceerde doctoraalscriptie, Leiden 1970.
4. Cohen, op. cit., pag. 170.
5. P. J. Schmidt, *Het Koloniale gevaar*, Amsterdam 1931, pag. 60.
6. J. de Kadt, *Politieke herinneringen van een randfiguur*, Amsterdam 1976, pag. 49.
7. Koloniaal Werkprogram van de SDAP, Amsterdam 1932.
8. Verslag van het vervolgcongres der SDAP, 17-18 september 1932, Amsterdam 1933.
9. Geciteerd in: H. Smits, *De Bom in de Vuist*, Amsterdam 1984, pag. 23.
10. J. C. H. Blom, *De munterij op de Zeven Provinciën*, Bussum 1975.
11. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, Den Haag 1969, pag. 232.
12. SDAP-archief, Cie 25.
13. *Het Plan van de Arbeid*, Amsterdam 1936. *Het moet het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid*, Amsterdam 1985.
14. Verslag van het 37e congres van de SDAP, maart 1932, Amsterdam 1932.
15. F. van Baardewijk, 'De pvda van het koninkrijk', in: *Het Tweede Jaarboek voor het Democratisch Socialisme*, Amster-

dam 1980, pag. 165. H. Poeze, 'De pvdA en Indonesië 1945-1950', in: *Verstrikt in Verbondenheid*, Amsterdam 1980, pag. 12.

16. F. van Baardewijk, op. cit.

17. H. F. Cohen, op. cit., pag. 43.

18. J. Bank, 'De pvdA en de Indonesische revolutie', in: *Socialisme en Democratie* (1981), pag. 588.

19. W. F. Wertheim, *Indonesian Society in Transition*, Den Haag 1959, pag. 102-103.

20. F. Tichelman, 'De Nederlandse koloniale politiek 1918/19-1969', in: *De Gids* (133), no. 4-5, april-mei 1970, pag. 258.

21. E. Hansen, 'The Dutch East Indies and the Reorientation of Dutch Social Democracy, 1929-1940', in: *Indonesia* (1977), pag. 85.

22. F. Tichelman, op. cit.

Inleiding

De bemoeienis van de Nederlandse sociaal-democratie, pvdA en NVV, met de Nederlandse Antillen kan op twee manieren beschouwd worden. Enerzijds is er sprake van invloed op de interne politieke en maatschappelijke verhoudingen op de Antillen, waaronder contacten met politieke partijen, vakbonden en andere maatschappelijke organisaties vallen. Anderzijds is er sprake van invloed op het beleid van de Nederlandse regering ten aanzien van de Nederlandse Antillen.

De eerste vorm van invloed kan beschouwd worden als een vorm van internationale solidariteit, maar ook als een vorm van 'bevoogding' die getuigt van een oude koloniale mentaliteit.¹ Bij de tweede vorm van invloed heeft men te maken met intergouvernementele verhoudingen. De pvdA heeft daarmee van doen als regeringspartij of als potentiële regeringspartij. De sociaal-democraten maken hierbij gebruik van door het Nederlandse overheidsapparaat geschapen kaders. Hier verschijnt de pvdA als een partij van bestuurders, terwijl men in het eerste geval het sociaal-democratische gezicht op de voorgrond kan plaatsen.

De geschiedenis met betrekking tot Indonesië heeft geleerd dat deze twee niveaus met elkaar op gespannen voet kunnen staan. Als regeringspartij droeg de pvdA indertijd verantwoordelijkheid voor de koloniale politiek. Als onderdeel van de sociaal-democratische beweging had ze de gelijkberechtigting hoog in het vaandel staan. Inmiddels heeft de dekolonisatie op wereldschaal gezegevierd. Tegelijk is duidelijk geworden

dat de afhankelijkheidsverhouding niet staat of valt met een al dan niet zwaar bevochten soevereiniteitsoverdracht. De afhankelijkheid heeft een ander gezicht gekregen. Ze loopt niet zozeer meer via politieke of interstatelijke verhoudingen maar meer via economische en financiële mechanismen. De afhankelijkheidsrelatie kent een breed scala aan verhoudingen; politieke, economische, financiële, geo-politieke, sociale, culturele, militaire — enzovoorts. De discussie over de staatkundige onafhankelijkheid heeft daardoor van een bevrijdende en *onthullende* betekenis eerder een ketenende en *verhullende* betekenis gekregen. De dekoloniatiediscussie is zo een instrument geworden in handen van de kolonisator.

Er is tot op heden vrijwel geen onderzoek gedaan naar het onderwerp van dit opstel. Vandaar dat deze bijdrage een inventariserend en voorlopig karakter moet hebben. Wij zullen ons beperken tot de naoorlogse ontwikkelingen. Voor wat de vooroorlogse periode betreft zullen we alleen in vogelvlucht de ontwikkelingen met betrekking tot het kiesrecht schetsen.

De geschiedenis van het kiesrecht

Op 31 mei 1865, twee jaar na de officiële afschaffing van de slavernij, kregen de Nederlandse Antillen een nieuwe staatkundige structuur, die tot 1937 vrijwel ongewijzigd zou blijven. De Antillen werden krachtens deze structuur bestuurd door een gouverneur, die bijgestaan werd door een Koloniale Raad. Leden van deze raad werden benoemd. Van enig kiesrecht, in hoe beperkte vorm dan ook, was geen sprake. Dit laatste in tegenstelling tot Suriname, waar althans een deel van de Koloniale Raad op basis van een beperkt censuskiesrecht werd gekozen. De koloniale autoriteiten meenden dat de Antilliaanse bevolking hiervoor niet rijp was en, gelukkig, in overgrote meerderheid ook geen kiesrecht wenste. Men volhardde in dat standpunt, zelfs toen in 1893 236 ingezetenen van Curaçao een adres aan de Staten-Generaal zonden met het verzoek om

ook aan de Antillen kiesrecht toe te kennen. In Den Haag voelde men daar niet zoveel voor omdat, naar men meende, het kiesrecht in Suriname geen succes geweest was. De 'koloniale specialist' van de SDAP, Van Kol, was het hiermee volledig eens. Kiesrecht in onze Westindische koloniën was 'belachelijk'.²

Volgt men het debat op de Antillen zelf, dan worden de redenen die de bourgeoisie had om zelfs geen censuskiesrecht te wensen, duidelijk. De Curaçaose elite bestond rond de eeuwwisseling uit drie groepen: een protestantse groep, afstammelingen van de 'dienaren' van de West-Indische Compagnie, een Portugees-joodse groep, die minstens even oude rechten bezat — op Curaçao staat de oudste synagoge van Amerika — en bovendien een groot deel van de handel beheerste, en een kleine katholieke groep waarvan de geringe omvang gecompenseerd werd door de omvangrijke basis onder de bevolking die de andere twee groepen moesten ontberen.

De protestantse elite stond nu voor een dilemma: een hoge census zou, aldus hun woordvoerder J.H.J. Hamelberg, betekenen dat 'overwegende invloed toegekend zou worden aan de Israëlieten, die in het bij de Kamer van Koophandel geldende kiesstelsel ongeveer de helft van de stemgerechtigden waren'; een lage census zou de joodse invloed weliswaar neutraliseren, maar dan bestond de kans dat 'reeds terstond de feitelijke overmacht in handen van zwarten en kleurlingen' zou vallen.³ Onder die omstandigheden verkoos de protestantse elite geheel van het kiesrecht verstoken te blijven. Voorstanders van kiesrecht, zoals Abraham Mendes Chumaceiro, die in 1895 reageerde op de uitlatingen van Hamelberg door een brochure te schrijven met de sarcastische titel *Zal het kiesrecht Curaçao tot het kannibalisme voeren?*, bleven een minderheid.

Het zou tot in de jaren dertig duren voordat het kiesrecht op de Antillen serieus ter discussie kwam. De Curaçaose staatsregeling van 1936 bevatte een beperkt census- en capaciteits-

kiesrecht voor tien van de vijftien leden van de 'Staten', de andere vijf werden door de gouverneur benoemd. Vrouwen hadden, voor zover zij aan de census- en capaciteitscriteria voldeden, alleen passief kiesrecht.

Zoals men ziet was de politieke ontwikkeling die men in Den Haag voor ogen had een zeer trage. Niettemin deed een aantal democratische Antillianen al in die tijd van zich spreken. Eén van hen was M. F. Da Costa Gomez, die in 1935 in Nederland promoveerde op een proefschrift, *Het wetgevend orgaan van Curaçao*, waarin hij naast een staatkundige autonomie ook het algemeen kiesrecht voor de Antillen verdedigde. Da Costa Gomez was katholiek, hoewel van Portugees-joodse afkomst. In niet-katholieke kring werd de eis van algemeen kiesrecht afgewezen met als voornaamste argument de angst voor katholieke overheersing. Die angst had echter ook een racistische ondertoon. Immers vrijwel alle zwarte Antillianen waren door de missie gekerstend en dus katholiek.

Na de oorlog

De Tweede Wereldoorlog had om meer dan één reden een grote invloed op de politieke situatie op de Antillen, die gedurende die vijf jaren in feite 'zelfstandig' waren. De Antillen werden natuurlijk bestuurd vanuit Londen, maar het is niet overdreven te stellen dat te Londen het hoofdkantoor van de Shell meer invloed had op de Antillen dan de Nederlandse regering in ballingschap. Zo bleek uit de reglementering van het betalingsverkeer met het buitenland de Koninklijke/Shell-groep zwaarder te wegen dan de regering te Londen of de gouverneur.⁴ Een tweede aspect van de oorlog houdt hiermee verband: door de Shell-raffinaderij op Curaçao en de Lago-raffinaderij op Aruba, waren de Antillen van nog groter strategisch belang geworden, met alle militaire, economische en culturele consequenties van dien. Er waren in de oorlog Amerikaanse troepen gestationeerd. In deze oorlogsjaren groeide

de economie van de Antillen enorm. Nederlandse hoogwaardigheidsbekleders die zich tot 1940 nooit om de Antillen bekommerd hadden, vlogen af en aan, nu deze samen met Suriname het enige Rijksdeel bleken dat niet bezet was. Koningin Juliana en prins Bernhard bezochten de Antillen, en 'het enthousiasme van de bevolking kende geen grenzen, toen zij deze leden van het geliefde Oranjehuis voor de eerste maal mochten begroeten', zo schrijft mevrouw Kasteel.⁵ In die situatie werd door de Antillianen bijna elf miljoen gulden 'vrijwillig aan de oorlogsvoering bijgedragen'.⁶

Onder die omstandigheden ook schrijft het katholieke dagblad *Amigoe di Curaçao* in 1942: 'De tijd, dat de overzeese gebiedsdelen aanhangsels waren, waar niemand iets van wist, zal na deze oorlog zeker tot het verleden behoren. Reeds thans zien wij een verhoogde belangstelling door herhaalde bezoeken van Ministers, en onze wens kan slechts zijn dat zij langer blijven...'⁷ Helaas, de *Amigoe* vergiste zich waar zij meende dat de vergrote belangstelling een blijvend karakter zou hebben, maar wel was de bereidheid van Nederland om aan de Antillen enige autonomie toe te kennen en het algemeen kiesrecht in te voeren groter dan voor de oorlog. Die grotere autonomie was al in 1942, in de beroemde decemberrede van koningin Wilhelmina, toegezegd.

In de periode tussen 1945 en 1955 zouden, op de Antillen, twee zaken het politiek toneel beheersen; de autonomiebeweging en het probleem van de bestuursdecentralisatie, vooral ten aanzien van het eiland Aruba.⁸ De verkiezingen in november 1945, die nog op basis van de zeer beperkte censusregeling werden gehouden, vormden de aanleiding tot serieuze partijvorming op de Antillen.

Na een aantal vrijwel onmiddellijk gestrande pogingen om op de Antillen geheel naar Nederlands model een soort PvdA, een soort VVD en een protestantse partij⁹ op te richten, bleken er uiteindelijk twee partijen levensvatbaar: de Katholieke Partij (KP) en de Democratische Partij (DP). De KP was vanuit de

Kerk opgezet en leek aan de leiband van de KVP te lopen. Zo schreef de aan de KP gelieerde *Amigoe* op 12 november 1945 over Indonesië: 'Inmiddels wroet de fascistische Achmed Soekarno voort.' In *De Democraat*, het orgaan van de DP, daarentegen, verscheen op 15 februari 1946 een advertentie met de volgende tekst:

GEVRAAGD EEN SOEKARNO VOOR CURAÇAO

Inlichtingen te verschaffen

P.H. Maal

Handelskade 26 A

Het zal duidelijk zijn dat de DP, tenminste op het gebied van de koloniale verhoudingen, dichter bij de sociaal-democraten dan bij de liberalen stond. Gegeven het feit dat de enige andere partij een katholieke was, wekt het geen verbazing dat de PvdA al spoedig goede betrekkingen onderhield met de DP, al waren deze betrekkingen gebaseerd op zeer persoonlijke bindingen.

En toch, bij nadere inspectie blijken de Antilliaanse verhoudingen moeilijk met de Nederlandse te vergelijken. Daar was in de eerste plaats het feit dat de zeer populaire dr. Da Costa Gomez ('Doctor') zich bij de KP had gevoegd, hoewel hij zowel op sociaal als op politiek terrein veel progressievere standpunten innam dan de zeer behoudende katholieke hiërarchie op de Antillen. De spanningen die hieruit voortvloeiden leidden er ten slotte toe dat Da Costa Gomez nog voor de eerste algemene verkiezingen een eigen partij oprichtte, de Nationale Volkspartij (NVP). Wat resteerde van de KP ging onder de naam van Katholieke Volkspartij (KVP) de verkiezingen in. De KVP wist zich echter in de verkiezingen van 1949 niet te profileren.

Het Nederlandse verzuilingsmodel was op de Antillen, ondanks nadrukkelijke pogingen daartoe, dus niet aangeslagen. De gematigd nationalistische NVP vertegenwoordigde

de gekleurde Curaçaose middenklasse, met als achterban de zwarte Antillianen op het platteland. De progressief liberale DP vertegenwoordigde een gedeelte van de blanke Curaçaose elite en steunde daarnaast op het stadsproletariaat in Willemstad, waaronder een niet gering aantal Surinaamse arbeiders die door de Shell waren aangetrokken. Zo waren er op de Antillen twee grote partijen die elkaar in evenwicht hielden, met een onderscheiden achterban, die elkaar te vuur en te zwaard zouden bestrijden. Op één punt was men het echter vrijwel eens: de relatie met Nederland was aan herziening toe. In dat opzicht was de samenwerking aanvankelijk goed, te meer daar men algemeen van mening was dat de juridische deskundigheid van dr. Da Costa Gomez er borg voor stond dat de Antilliaanse belangen in de onderhandelingen met de Nederlandse regering bij hem in goede handen waren.

De Ronde Tafel Conferentie (RTC) van 1948 leidde overigens wel tot spanningen in de Antilliaanse delegatie, maar deze hadden vooral betrekking op de positie van Aruba, dat vreesde in een nieuwe staatkundige structuur onderhorig aan Curaçao te worden. Van Nederlandse kant werden de onderhandelingen gevoerd door een delegatie waarin voor de pvdA de oud-ministers ing. J. W. Albarda en J. H. A. Logemann zitting hadden. De RTC stond vanzelfsprekend onder leiding van mr. J. A. Jonkman, minister van Overzeese Gebiedsdelen (eveneens lid van de pvdA). Alles wijst erop dat het pvdA-beleid inzake de Antillen geïnspireerd werd door de ideeën afkomstig uit de zogenaamde Stuwgroep, een groep die een emancipatiepolitiek voerde welke diende uit te lopen op de stichting van een onafhankelijk Indisch gemenebest.¹⁰ Voor de aanhangers van deze groep stond voorop dat de koloniale banden op een fatsoenlijke manier moesten worden vervangen door verhoudingen gebaseerd op vrijwilligheid en gelijkwaardigheid. De geest van Linggadjati zou in de West werkelijkheid moeten worden.

De positie van Logemann is hier waarschijnlijk doorslagge-

vend geweest.¹¹ Hij was in Indonesië een vooraanstaand lid van de Stuw geweest en had zich, in Nederland teruggekeerd, aangesloten bij de pvdA. Evenals Samkalden afkomstig uit de Leidse school van juristen, die sympathiek stond ten opzichte van het nationalistische streven in de koloniën, had Logemann geprobeerd tot overeenstemming te komen met de Republiek. Een heftige weerzin, ook binnen de pvdA, tegen de 'collaborateur Soekarno' stond echter een snel akkoord in de weg. Na zijn aftreden werd Logemann hoogleraar in Leiden, alwaar hij het moeizame proces van dekolonisatie op de voet bleef volgen. Zo was hij de promotor van de reeds geciteerde Kasteel.¹²

Uit een eerste analyse van het beschikbare materiaal menen wij af te kunnen leiden dat de pvdA als *partij* vrijwel niet geïnteresseerd was in de (verhouding tot de) Nederlandse Antillen. De standpunten van de pvdA werden vrijwel geheel bepaald door uit de genoemde Stuwgroep afkomstige Leidse juristen en de met de pvdA sympathiserende ambtenaren op het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen.¹³ Geen wonder dat de standpunten van de pvdA in de jaren vijftig gekenmerkt werden door een bestuurlijke instelling.

Ironisch genoeg was er op één punt een opvallende tegenspraak in het beleid ten aanzien van de koloniën. Waar de Nederlandse regering het streven van de Indonesische Republiek naar een eenheidsstaat scherp afwees en aandrong op een federatief staatsverband, was haar positie ten aanzien van de Antillen precies omgekeerd: men wenste onder geen beding aan Aruba een zelfstandige positie te geven, daarbij voorbijgaand aan het advies van de Commissie Van Poelje, welke was ingesteld bij KB na de RTC van 1948, ter bestudering van de wensen van Aruba.¹⁴ Het Statuut van het Koninkrijk, dat in 1954 in werking trad, gaf de Arubanen aanzienlijk minder autonomie dan zij zelf gewenst hadden. Er was, zo meende men, een compromis gevonden tussen het Arubaanse streven naar eilandelijke autonomie en het Nederlands-Curaçaose streven naar een krachtige landsregering.

Ondanks de interesse van de Stuw-mensen voor de verhouding van Nederland tot de Antillen was het directe partijcontact tussen pvdA en DP gering. Voor zover daar sprake van was ging het initiatief uit van de DP. Haar voorman Ciro Kroon legde deze contacten tijdens een stage in Nederland bij de Sociale Verzekerings Bank (svb). Met de pvdA'er J.G. Suurhoff, de toenmalige minister van Sociale Zaken, raakte hij persoonlijk zeer bevriend. Ook legde hij contact met J.J.A. Berger, toentertijd voorzitter van het College van Rijksbemiddelaars en vooraanstaand pvdA'er: 'Hij was een zéér, zéér gerespecteerd man. Ik heb persoonlijk veel van hem geleerd.'¹⁵

Zijn stage bij de svb zou Ciro Kroon later goed van pas komen als minister van Sociale en Economische Zaken. Hij maakte bij de svb kennis met de grondslagen van de sociale wetgeving. Toen de DP eind 1954 aan de macht kwam voerde ze de algemene ouderdomsvoorziening in, later volgden nog: weduwenpensioen, vakantieregeling en een sociale verzekeringsbank. Ook werden maatregelen genomen op het terrein van de volkshuisvesting en de loonpolitiek. Desondanks was de DP naar samenstelling, ideologie en sociaal beleid eerder een liberale partij dan een sociaal-democratische. Vrijwel alle vooraanstaande DP'ers hadden persoonlijk belangen in de handel. De DP introduceerde weliswaar een sociale politiek, waarvan Ciro Kroon de verpersoonlijking was, maar de wens de situatie van de arbeiders te verbeteren werd meer gedreven door het verlangen de bestaande maatschappelijke verhoudingen in stand te houden dan de emancipatie van de arbeidersklasse te bevorderen.

Kenmerkend voor de DP is het volgende. In de jaren vijftig kwam het Curaçaose dagblad *Beurs & Nieuwsberichten*, dat toentertijd fel anti-DP was, in handen van DP-leden. In 1959 werd via de reeds genoemde Jan Berger een journalist van *Het Vrije Volk* aangezocht als hoofdredacteur om er een 'onafhankelijke krant' van te maken. De betreffende journalist, Max van Gijn, zegt hierover nu: 'Van DP-kant heb ik op de Antillen

naderhand gehoord en begrepen dat men een zekere verwantschap voelde met de pvdA, maar juist niet ten aanzien van essentiële dingen die voor een min of meer socialistische partij van belang waren. Meer verwantschap in de zin van een wat verlicht kolonialisme.¹⁶ Van Gijn stootte in zijn nieuwe functie dan ook al gauw op moeilijkheden, met name bij de introductie in de krant van een consumentenrubriek. Daarin werd enige malen gesuggereerd dat wat meer concurrentie in het grootwinkelbedrijf de Antilliaanse consument geen kwaad zou doen. De aandeelhouders van *Beurs & Nieuwsberichten*, onder wie veel leidende DP'ers, dreigden toen met een advertentiestop, en Van Gijn moest de rubriek staken. Toen Van Gijn kort daarop onthulde dat een naar de DP overgelopen NVP'er omgekocht was, betekende dat het einde van zijn journalistieke carrière op de Antillen. Terug in Nederland vertelde hij zijn ervaringen aan politieke geestverwanten. En voor zover daar al belangstelling voor bestond, droeg dat toch bij tot het einde van de summiere contacten tussen de DP en de pvdA.

De vakbeweging

In dezelfde periode ontstonden er intensievere contacten tussen de Nederlandse en de Antilliaanse vakbeweging. De economische ontwikkelingen waren zeer voorspoedig geweest. Shell-Curaçao was vanaf haar oprichting in 1916 snel uitgegroeid tot een moderne en omvangrijke olieraffinaderij; in het kielzog daarvan ontwikkelden zich handel en scheepvaart. De traditionele handelssector legde zich toe op de uitbreiding van de haven van Willemstad, die uitgroeide tot een der grootste in het Caraïbisch gebied. Zo steeg het aantal op Curaçao aangekomen schepen van 1655 in 1920 tot 8282 in 1950. In datzelfde jaar was er sprake van een zeer ruime verdubbeling van de aanvoer van olie ten opzichte van de aanvoer in 1930. Het elektriciteitsverbruik, indicator van industriële ontwikkeling

bij uitstek, groeide explosief: in 1950 was het verbruik verzevenvoudigd ten opzichte van het verbruik in 1930.¹⁷

In dat industrialisatieproces deed ook de vakbeweging, zij het schoorvoetend, haar intrede. Van oudsher waren de katholieke vakorganisaties sterker dan de sociaal-democratisch georiënteerde. De rol die Da Costa Gomez tijdens de staking bij Shell in 1936 speelde, betekende in feite zijn eerste optreden op het politieke toneel, dat hij daarna geruime tijd zou domineren. Naar aanleiding van deze staking werd de R. K. Algemene Arbeidersbond opgericht, de eerste overkoepelende vakorganisatie op de Antillen, die echter vier jaar later weer ter ziele ging.¹⁸ Na de oorlog ontstonden er verschillende bonden die zich in 1950 verenigden in het Curaçaose Verbond van Vakverenigingen.

In 1954 probeerde Ciro Kroon in het buitenland steun te vinden voor de oprichting van vakbonden op de Antillen. Hij nam contact op met het Internationaal Verbond van Vrije Vakverenigingen (IVVV) en het NVV. Bij het IVVV boekte hij aanvankelijk meer succes dan bij het NVV. Mogelijk had men daar de ervaringen met Indonesische contacten, die in de jaren 1945-1949 tot zulke felle interne en externe politieke conflicten hadden geleid, nog in het achterhoofd. De eerste moderne, sociaal-democratische vakbond werd de Petroleum Workers Federation Curacao (PWFC) bij de Shell. Bij de keiharde strijd met de Shell in 1955 trad voor de PWFC de loondeskundige van het NVV, W. F. van Tilburg, als adviseur op. De voorzitter van het NVV, Roemers, wilde echter geen steun geven aan de oprichting van vrije vakbonden op de Antillen. Hij meende dat men zo langs een achterdeur het kolonialisme weer zou binnenhalen.¹⁹ Het standpunt van Van Tilburg, een actief voorstander van vrije vakbonden op de Antillen, zou in het NVV echter de overhand krijgen. In de loop van de jaren zestig zouden heel wat adviseurs naar de West gestuurd worden, met als gevolg een grote mate van overeenkomst tussen de vakbondsstructuur op de Antillen en die in Nederland. In 1968

werd uiteindelijk het Algemeen Verbond van Vakverenigingen Curaçao (AVVC) opgericht. Het NKV bleef niet achter en trachtte katholieke vakbonden op te zetten, onder het motto: 'Als NVV daar een stekkie heeft, dan wij ook'.²⁰

Jan Koningh, die in de jaren zeventig een aantal malen namens het NVV naar de Antillen reisde, meent dat de vakorganisaties aldaar qua opzet wel maar in hun werkwijze niet op Nederlandse leest geschoeid zijn.²¹ Diezelfde frictie wordt ook op de Antillen gevoeld. De relatie tussen de Nederlandse en de Antilliaanse vakbeweging staat dan ook al enige tijd op een laag pitje.

Van 'deadlock' tot verzet: 30 mei 1969

De politieke situatie op de Antillen was tussen 1954 en 1969 zeer stabiel, maar beslist niet rooskleurig. De NVP onder leiding van Da Costa Gomez behaalde meestal 45 procent van de Curaçaose stemmen, de DP behaalde meestal rond de 40 procent. Vanaf 1954 lukte het de DP om met steun van de Partido Patriotico Arubano (PPA), de zusterpartij van de DP op Aruba, en de vertegenwoordigers van Bonaire en de Bovenwindse Eilanden steeds als regeringspartij terug te keren. De NVP had daardoor op eilandelijk niveau de bestuursmacht over Curaçao, terwijl de DP de bestuursmacht in de Staten uitoefende.²² Deze structurele tegenstelling tussen landsregering en eilandsbestuur van Curaçao deed ernstig afbreuk aan de bestuurbaarheid van de Antillen. Daar kwam bij dat de DP, althans in de ogen van de NVP, haar regeringsmacht misbruikte om op Curaçao de NVP-aanhang over te halen zich bij de DP aan te sluiten. In felle concurrentie met de NVP ging de DP steeds verder met het gebruik van overheidsmiddelen om de stembusuitslag te beïnvloeden, ook door het verlenen van persoonlijke gunsten.²³ Met name in de periode 1963-1967 werden bovendien vele initiatieven van de NVP-eilandsraad Curaçao door het DP/PPA-landsbestuur getraineerd.²⁴

De DP had uiteindelijk succes: de electorale klap voor de NVP kwam in 1966 bij de statenverkiezingen. Na het overlijden van dr. Da Costa Gomez in 1967 kreeg de DP nu ook op eilandelijk niveau de absolute meerderheid (zie tabel I).

Tabel I. Stemverdeling DP en NVP, Frente Obrero en MAN, 1949-1985

E = eilandsraden S = staten	jaar	DP %	NVP %	Frente %	MAN %
S	1949	33	43		
S	1950	35	42		
E	1951	36	43		
S	1954	37	42		
E	1955	41	40		
S	1958	42	46		
E	1959	43	47		
S	1962	41	49		
E	1963	40	52		
S	1966	55	37		
E	1967	58	29		
S	1969	44	24	23	
E	1971	33	31	15	7
S	1973	32	33	21	8
E	1975	19	30	36*	
S	1977	39	26	24*	
E	1979	25	22	7	24
S	1979	23	17	3	41
S	1982	25	23	4	39
E	1983	21	34	7	34
S	1985	18	41	11	28

* Vanaf 1975 tijdelijk samen

Bron: Afdeling Burgerlijke stand, Bevolkingsregister en Verkiezingen te Willemstad, Curaçao.

Na een politiek 'deadlock' van meer dan tien jaar leek vanaf 1967 de DP oppermachtig te zijn geworden. Dat onder de oppervlakte van deze stabiliteit iets broeide werd in Nederland nauwelijks beseft. Wel realiseerde men zich dat het met de Shell- en Lago-raffinaderijen bergafwaarts ging. Al vanaf 1957 was dat in snel tempo gegaan: tussen 1957 en 1964 werden 9000, dat wil zeggen meer dan de helft van het aantal arbeidsplaatsen afgestoten en in 1972 werd het aantal arbeidsplaatsen in de olieindustrie wederom bijna gehalveerd. Men probeerde het werkloosheidsprobleem op te lossen door een, mislukte, poging tot arbeidsmigratie naar Nederland.²⁵

De pvda-verkiezingsprogramma's bevatten in 1963 en 1967 geen enkele passage over de Antillen. Dat er werkelijk iets moest gebeuren werd in Nederland vooralsnog niet ingezien. In januari-februari 1969 ontstond er enige beweging in het pvda-standpunt als gevolg van de politieke crisis in Suriname. De pvda wenste het Statuut nu ter discussie te stellen. Men vreesde voor de verplichtingen die eruit voortvloeiden: 'Verplicht het Statuut ons dan niet om wanneer orde en rust in een der rijkdelen wordt bedreigd, met koninkrijkstroepen deze orde en rust te herstellen?' (Nederhorst: НТК, II februari 1969). Dat het op de Antillen weleens mis zou kunnen lopen, begon begin 1969 tot sommigen door te dringen. In reactie op de ontwikkelingen in Suriname begon men ook op de Antillen te zoeken naar 'onderhuidse' stromingen. In april 1969 stelde de pvda-senator G. J. P. Cammelbeeck in de Eerste Kamer dat, zoals overal, de ideeën 'in kringen van het establishment [...] natuurlijk heel anders plegen te liggen [...] dan in de kringen van degenen, die niet bij het establishment zijn betrokken'. (HEK, 1969: 493) In deze context sprak hij van 'onderhuidse stromingen'. Hij kreeg zijn informatie van Antilliaanse studenten. Het was niet zo verwonderlijk dat er belang gehecht werd aan de visie van deze studenten, gezien de krachtige ontwikkeling van de Nederlandse, casu quo Europese studentenbeweging.

Ook de Nijmeegse hoogleraar F. J. F. M. Duynstee was inmiddels wakker geschud. In *De Telegraaf* van 21 mei 1969 schreef hij dat er aanleiding bestond voor de vrees 'dat het Statuut pas gaat eindigen, als de "onderhuidse stromingen" tot ernstige onlusten gaan voeren, welke onlusten niet op een zo gelukkige wijze een einde zouden vinden als in februari in Suriname'.²⁶ De dag daarna publiceerde *Het Vrije Volk* een groot interview met dr. E. Jonckheer, die van 1954 tot 1967 het Antilliaanse kabinet en de DP had geleid en net was benoemd tot nieuwe gouverneur. De kop van het artikel luidde: 'Nieuwe Gouverneur over Nederlandse Antillen: oase van rust in 'n roerige omgeving'.²⁷ Een week later ging een deel van Willemstad in vlammen op.

Wat was er gebeurd? Er was een staking gaande bij een vestiging van Werkspoor, Wescar Curaçao en, uit solidariteit met de betrokken arbeiders, ook bij de Shell. De stakers besloten tot een demonstratieve tocht naar het centrum van Willemstad, maar de politie wilde hen aan de rand van de stad tegenhouden. Bij deze confrontatie lieten een burger en een politieagent het leven en werd een vakbondsleider, Wilson 'Papa' Godett, neergeschoten. De demonstratie liep daarop totaal uit de hand; het winkelcentrum werd geplunderd en een deel van Willemstad ging in vlammen op. Nederlandse mariniers werden ingezet om de orde te herstellen.

Als gevolg van deze gebeurtenissen werd de zittende landregering gedwongen tot aftreden. Bij de eerstvolgende verkiezingen behaalde de door de stakingsleiders Amador Nita en Wilson Godett inderhaast opgerichte Frente Obrero op Curaçao 23 procent van de stemmen.

Tegen alle regels van behoorlijk bestuur werd Jonckheer gedwongen zich als gouverneur terug te trekken en benoemde de Nederlandse regering, met ingang van juni 1970, drs. B. M. Leito tot zijn opvolger. Daarmee hadden de Nederlandse Antillen hun eerste zwarte gouverneur.²⁸ Een, gezien de demografische samenstelling van de Antillen, voor de hand liggende keuze;

niettemin moest er kennelijk eerst een stad in brand gestoken worden voor het zover kon komen.

Onder invloed van de 30ste mei had Curaçao ook een, zwarte, arbeiderspartij gekregen. Aanvankelijk leek het erop dat Frente Obrero een succesvolle toekomst tegemoetging, mede gezien het feit dat in Frente partijleiding en partijaanhang veelal afkomstig waren uit dezelfde sociale groeperingen: arbeiders en radicale intellectuelen. Maar vooral na de plotse dood van Nita in 1970, die benoemd was tot minister van Sociale Zaken, bleek de beweging te weinig kader te hebben om het tegen de inmiddels verenigde reactie, uit verschillende sectoren van de Curaçaose maatschappij, op te nemen. Bovendien zouden uiteenlopende doelstellingen van de radicale intelligentsia en de arbeidersmassa spoedig tot spanningen leiden. Vooral nadat Frente Obrero de verdenking op zich geladen had banden te onderhouden met Cuba, raakte de partij in het isolement. Later zou de Movimentu Antiyas Nobo (MAN) de plaats van Frente in gaan nemen. De MAN was in 1971 opgericht door radicale intellectuelen, die naarmate de tijd verstreek wat minder radicaal en wat meer sociaal-democratisch zouden worden. In de MAN zou de pvdA uiteindelijk een echte zusterpartij vinden.

Reacties in Nederland

Nadat men in Nederland van de eerste schrik bekomen was, stond het besluit snel vast: men moest zich zo snel mogelijk ontdoen van de laatste resten van Tropisch Nederland. Daarvoor waren twee motieven aanwezig: enerzijds wilde men zich niet graag nieuwe 'politioenele acties' op de hals halen, anderzijds bood een volledige onafhankelijkheid de mogelijkheid om een eventuele stroom van Antilliaanse immigranten in te dammen. Bij de pvdA leefde toentertijd vooral het eerste motief voor het aanheffen van de leuze: 'Nederlandse Antillen los van Holland'. Zo stelde drs. G.M. Nederhorst in het debat

ten aanzien van de gebeurtenissen op Curaçao: 'De vraag laat zich stellen, of de ervaring niet leert, dat wij het initiatief moeten nemen om het Statuut, dat ons onredelijke verplichtingen oplegt, te vervangen door een volkenrechtelijke band.' (HTK, 1969: 2996)

In het verkiezingsprogramma van 1971 werd dan ook voor het eerst weer een alinea aan de Antillen gewijd: 'Nederland neemt het initiatief tot een conferentie met Suriname en de Nederlandse Antillen met het doel het Rijksverband te beëindigen' (hoofdstuk 4: art. 3). En in Keerpunt 1972, verkiezingsprogramma en tevens 'regeerakkoord' van de progressieve drie (Pvda, D'66 en PPR), werd zelfs gesteld dat Suriname en de Nederlandse Antillen vóór 1976 onafhankelijk zouden worden (hoofdstuk 7: art. 2a). Wat betreft Suriname lukte dat ook, maar de Antillen wilden niet meewerken aan zoveel voortvarendheid. Op voorstel van de Antilliaanse regering werd besloten de onafhankelijkheid grondig voor te bereiden. Het antikolonialisme van de Pvda kwam als mosterd na de maaltijd.

Het standpunt riekte te veel naar dat van een ondernemer die een onrendabele vestiging liquideert door de arbeiders de reeds lang afgeschreven inventaris cadeau te doen. Van traditionele internationale solidariteit was weinig te merken. De Pvda nam nimmer contact op met de Frente Obrero. Wel was er vanaf 1974 sprake van contacten met de MAN; maar dat was vooralsnog wederom het werk van een eenling: Rients de Boer, die van 1973 tot 1976 op Curaçao werkte als adviseur op het departement van Economische Zaken. Op het moment dat deze bemiddeling succes leek af te werpen, maakte de lijstverbinding Frente-MAN een voorlopig einde aan de welwillendheid bij de Pvda ten opzichte van de MAN, omdat men niet gesteld was op het kader van de Frente. Men krijgt bovendien de indruk dat de Pvda vooral gesteld was op de MAN omdat men in deze partij een bondgenoot in het streven naar snelle dekolonisatie zag.

Op interstatelijk niveau werd als gevolg van het Antilliaanse

regeringsbesluit om de onafhankelijkheid grondig voor te bereiden bij Koninklijk Besluit van 26 november 1976 een gemengde commissie van deskundigen ingesteld, met als taak 'het opstellen van een rapport dat zal bevatten het raamwerk voor de ontwikkelingen op lange termijn van de Nederlandse Antillen op economisch, financieel, sociaal en cultureel terrein, alsmede een concrete uitwerking daarvan voor de jaren 1977 tot en met 1981.'²⁹ De Antilliaanse sectie werd voorgezeten door de tegenwoordige gouverneur, dr. R. A. Römer, de Nederlandse sectie had als voorzitter prof. dr. H. Hoetink. De commissie kan – althans van Nederlandse zijde – zowel naar taakstelling als naar samenstelling beschouwd worden als een typisch sociaal-democratisch initiatief. En het produkt was navenant. Gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid economische gegevens, samengevat in een statistische appendix van zestig pagina's, is het rapport in feite een schets van een sector-structuurbeleid voor de Nederlandse Antillen. Het gehele rapport ademt de econometrische traditie van Tinbergen. Veelvuldig wordt geklaagd over het gebrek aan beschikbaar statistisch materiaal. 'Sinds 1975 zijn voor de Nederlandse Antillen geen Nationale Rekeningen vervaardigd (de enkele, vóór dat jaar gemaakt, waren onvolledig), en ook in talrijke andere opzichten werden ernstige moeilijkheden ondervonden bij het verkrijgen van enig inzicht in met name de productiezijde van de Antilliaanse economie.'³⁰ Het rapport, dat nadrukkelijk uitgaat van de 'basic needs'-gedachte die destijds in sociaal-democratische kring veel aanhang had, pleit voor een drastische reorganisatie van het overheidsapparaat, minder projecthulp en meer hulp gericht op het versterken van de produktieve structuur van de Antillen. Het is in zeer veel opzichten een doorwrocht werkstuk vol goede bedoelingen; in die zin kan het beschouwd worden als het 'afscheidscadeau' van de regering Den Uyl. Helaas, de politieke en economische ontwikkelingen in Nederland en op de Antillen van na 1980 hebben de uitvoerbaarheid van de voorgestelde plannen sterk verminderd.

De positie van Aruba

Doordat de DP tussen 1954 en 1969 slechts kon regeren dank zij de steun van de Arubaanse PPA, kon Aruba bij de verdeling van overheidsmiddelen steeds een meer dan evenredig deel eisen. In die situatie was er voor een afscheidingsbeweging geen materiële basis. In de jaren zeventig echter leefde met de Movimiento Electoral di Pueblo (MEP) onder leiding van Betico Croes het separatisme weer op. Een van de oorzaken was de druk die vanuit Nederland werd uitgeoefend om tot snelle onafhankelijkheid te komen. Daardoor ontstond op Aruba de vrees dat na de onafhankelijkheid de greep van Curaçao op Aruba groter zou worden, en de Nederlandse regering niet meer als 'scheidsrechter' zou kunnen optreden.

Daarbij speelde ook het racisme een rol: de Arubaanse bevolking is over het algemeen lichter gekleurd dan de Curaçaose en velen op dat eiland wensten niet door zwarten geregeerd te worden. De opkomst van Frente en MAN speelde hierbij mogelijk een rol.³¹ De MEP groeide snel uit tot de grootste partij van Aruba en werd al in 1973, twee jaar na haar oprichting, in de regering opgenomen.³²

De nieuwe landsregering deed het verzoek aan de Nederlandse regering om enige alternatieven te onderzoeken voor de bestaande staatsrechtelijke structuur, die aan de eilandsgebieden meer zelfstandigheid zouden bieden. Dit verzoek kreeg gestalte in het rapport van prof. mr. H. J. M. Jeukens. De gedachte op Curaçao en in Den Haag dat deelname aan de landsregering de standpunten van de MEP wel zou matigen, bleek echter een misrekening. De MEP zocht onder meer steun bij Venezuela voor haar onafhankelijkheidsstreven en in 1977 onderstreepte een referendum op Aruba de eenheid van de Arubanen op dit punt. In datzelfde jaar werd een Arubaanse delegatie in Den Haag ontvangen en werd overeengekomen om een Koninkrijkswerkgroep in te stellen. In een aantal Ronde Tafel Conferenties zouden dan de Antilliaanse knopen worden doorgesneden.³³

In december 1978 werd de werkgroep, onder voorzitterschap van mr. B. W. Biesheuvel, ingesteld, en anderhalf jaar later rapporteerde zij. Er was in de commissie weinig overeenstemming ontstaan. Globaal bestonden er drie standpunten. Nederland wilde de Antillen binnen tien jaar onafhankelijk maken. Curaçao, Bonaire en de Bovenwindse Eilanden wilden zich onder geen voorwaarde op zo'n periode vastleggen en vreesden de onafhankelijkheid, met name om financiële redenen en redenen van veiligheid. Aruba wilde een aparte status, maar binnen het Koninkrijk, daar het wel onafhankelijkheid van Curaçao maar geen onafhankelijkheid van Nederland wenste. Na een tweetal Ronde Tafel Conferenties in 1981 kwam een 'Gemengde Commissie Toekomst Antillen', die uit zeven leden bestond (weer onder leiding van Biesheuvel), uiteindelijk tot een rapport, waarin op vrijwel geen enkel punt overeenstemming bereikt was. Het enige punt waarop men het wel eens was scheen de 'Status Aparte' van Aruba te zijn. De overige Nederlandse Antillen zouden die 'Status Aparte' gedogen als korte overgangperiode naar de onafhankelijkheid van Aruba. Op de RTC van oktober 1981 werd het recht op zelfbeschikking voor elk eiland erkend; na het werk van de commissie van zeven werd dit op een nieuwe RTC in maart 1983 bevestigd: Aruba zou per 1 januari 1986 een 'Status Aparte' krijgen die zou gelden tot 1 januari 1996, de datum waarop Aruba onafhankelijk zou moeten worden.

De regering Lubbers en meer in het algemeen de mensen die van de Antillen af willen, hadden hiermee een overwinning behaald. Door de 'Status Aparte' te verbinden aan de onafhankelijkheid van Aruba per 1 januari 1996, had men gedaan gekregen dat ten minste één eiland instemde met de gewenste dekolonisatie. De andere vijf moesten dit wel gedogen, omdat de situatie op de Antillen in bestuurlijk opzicht onhoudbaar was geworden. Niettemin was, nu er één schaap over de dam was, de positie van de anderen er niet beter op geworden. Vooral toen in 1985 zowel Lago als Shell aankondigden hun

raffinaderij op de Antillen te zullen sluiten, leek de onafhankelijkheid steeds minder een wenkend perspectief. Tijdens de parlementaire zitting ter bekrachtiging van het akkoord, in 1985, bleek duidelijk hoe ongelukkig de Arubaanse delegatie was met de definitieve vaststelling van de onafhankelijkheid (zie HTK: 3-6 juni 1985).

Betico Croes leed met de MEP een niet mis te verstaan verlies bij de eerste verkiezingen voor de Arubaanse Staten op 22 november 1985. Hij verloor na tien jaar de absolute meerderheid, de MEP viel terug van 13 naar 8 van de 21 zetels. Opvallend was de wederopstanding van de Arubaanse Volks Partij (AVP), die in de jaren veertig het idee van de 'Status Aparte' lanceerde. De leider van de AVP en nieuwe premier H. Eman is de kleinzoon van de oprichter van de AVP, de geestelijke vader van de 'Status Aparte'.

Wat was in deze periode de rol van de PvdA? Zoals in de vorige paragraaf is aangeduid was de PvdA aan het begin van de jaren zeventig zeer duidelijk in haar opstelling: 'We sturen de onafhankelijkheid per kerende post,' had kamerlid Huub Franssen uitgeroepen.³⁴ Dat bleef het officiële standpunt van de partij tot juni 1981, toen een in 1980 door het partijbestuur ingestelde Commissie Nederlandse Antillen een rapport uitbracht. In de commissie hadden naast Jabaay (woordvoester van de kamerfractie inzake de Antillen) en De Boer, de initiatiefnemers, onder meer zitting: L. J. Emmerij (was lid geweest van de Gemengde Commissie van Deskundigen), G. J. Heyne den Bak (oud-partijsecretaris en in 1980 op de Antillen als adviseur van de MAN), P. Kapteyn (lid Raad van State), H. Molleman (hoofd afdeling minderhedenbeleid van het ministerie van Binnenlandse Zaken), M. van der Stoel (VN) en W. Vermeend (belastingpecialist en lid van het partijbestuur).

Rients de Boer hielp de MAN bij de opstelling van de economische paragrafen in het partijprogram van 1975 en 1979. Bij terugkeer naar Nederland stelde De Boer als een der eersten

het pvdA-beleid van snelle dekolonisatie ter discussie. Hij meende dat de pvdA de MAN zou moeten steunen in haar streven naar sanering van de Antilliaanse economie op basis van een progressief program. 'Ontwikkelingshulp heeft de regerende bovenlaag gewend aan *potverteren*: de eigen besparingen (dus die van de bovenlaag) gingen naar het buitenland en Nederland betaalde de benodigde infrastructuur [...]' (*Vrij Nederland*, 3 november 1979). De Boer neemt, kort gezegd, een *klassestandpunt* in: de pvdA moet niet 'de Antillen' helpen, maar de arme massa der Antillianen. Dat standpunt impliceert een 'inmenging in de Antilliaanse politiek' waar anderen in de pvdA juist fel tegen zijn.

Het uiteindelijke rapport van de commissie, *Visie van de pvdA op de toekomst van het Koninkrijk*, volgt in grote lijnen de conclusies van de Gemengde Commissie van Deskundigen (Commissie Hoetink) waar het gaat om de gewenste sociaal-economische en culturele ontwikkeling van de Antillen. Wat de toekomstige onafhankelijkheid betreft erkent de partijcommissie volledige medezeggenschap van de Antillen en aanvaardt zij een voorbereidingsperiode voor deze onafhankelijkheid.³⁵ Dit laatste betekende een voorzichtige koerswijziging. De invloed van de MAN is op dit punt duidelijk aanwijsbaar. Heyne den Bak was in de zomer van 1980 op de Antillen geweest om de MAN, in 1979 heropgericht, 'met raad en daad ter zijde te staan bij het proberen gestalte te geven aan een zo goed mogelijk functionerende partijorganisatie'. In *Socialisme en Democratie* constateert hij: 'Overigens ben ik "gematigd pessimistisch" over de kans die de MAN heeft om uit te groeien tot een voldragen democratisch-socialistische partij met een opgewekt verenigingsleven. [...] Anderzijds hoop ik dat men met mij doordrongen is van de noodzaak ons ook als pvdA in te spannen voor een ontwikkeling op Curaçao en de Antillen in democratische en reformistische zin. De MAN biedt daartoe op dit moment hoe dan ook het beste, en trouwens enige, vehikel.' Elders in zijn artikel noemt hij de MAN

in navolging van Riens de Boer 'een "laatste kans" voor een politieke en maatschappelijke ontwikkeling van de Antillen, zoals wij die ons voorstellen, althans zouden moeten voorstellen'.³⁶ De MAN was inmiddels op voorspraak van het pvdA-bestuur geassocieerd, dat wil zeggen niet-stemhebbend lid van de Socialistische Internationale geworden, evenals trouwens de MEP.³⁷

Het standpunt van de pvdA komt zeer dicht bij het standpunt dat de regering Lubbers later in de onderhandelingen met de Antilliaanse regering zal innemen. Dat blijkt in het bijzonder uit de veiligheidsparagraaf: 'Vrijwel unaniem klinkt van Antilliaanse zijde de wens, dat Nederland zich bereid verklaart tot een blijvende defensie-rol in dit gebied.' De commissie heeft hier 'alle begrip voor', maar is 'van mening dat een defensie-rol voor Nederland in het Caraïbisch gebied voor een niet-Amerikaanse mogendheid tot in de volgende eeuw ongewenst is'. Haar 'voorkeur gaat daarom uit naar een gezamenlijke verklaring van een aantal sleutellanden in de regio waarbij zij de territoriale integriteit van de Nederlandse Antillen garanderen'. Frappant is dat de commissie zich realiseert 'dat in ruil hiervoor ongewenste inmenging in interne aangelegenheden wordt gevraagd of later metterdaad afgedwongen. Desalniettemin gaat de voorkeur van de pvdA in eerste instantie uit naar een dergelijke veiligheidsgarantie.'³⁸

In 1981 neemt het partijbestuur de conclusies van het rapport over en vraagt de Partijcommissie Nederlandse Antillen 'een nader advies op te stellen over de uitwerking van de overgangperiode van 10 jaar ter voorbereiding van de uitoefening van het recht op zelfbeschikking'. Sedertdien is er van de commissie niets meer vernomen...

Slotsom

Resumerend kunnen we stellen dat de pvdA tot aan 1969 alleen geïnteresseerd was in de interstatelijke verhouding met

de Nederlandse Antillen, voor interne verhoudingen bestond geen belangstelling. Voor zover er sprake was van contacten, kwamen deze tot stand op initiatief van de Antillen. In 1969, na de gebeurtenissen in Suriname en vooral Curaçao, kwam er beweging in het standpunt van de pvdA. Men wilde toen dat de Antillen op de kortst mogelijke termijn onafhankelijk zouden worden. Weliswaar ontstond er in 1974 enige interesse in de maatschappelijke en politieke verhoudingen op de Antillen, maar de fixatie op de onafhankelijkheid vormde het kader van waaruit gedacht werd. In 1981 werd het rapport van de Partijcommissie Nederlandse Antillen gepubliceerd. Daarin werd een visie gegeven op de economische, sociale, militaire en culturele ontwikkelingen aldaar en werd afgestapt van het eenzijdig opdringen van de onafhankelijkheid. De uitwerking bleef echter gevangen in de discussie omtrent de staatkundige verhoudingen. De ontwikkelingen toen en nu hebben een eigen dynamiek waar men zich niet gemakkelijk aan kan onttrekken. Om zich dat te realiseren hoeft men zichzelf slechts de vraag te stellen: wat zou de pvdA dan moeten doen? Er zit immers een dwingende logica in het standpunt dat men naar onafhankelijkheid van de Nederlandse Antillen moest streven. En omgekeerd is het voor progressieve Antillianen niet gemakkelijk om zich tegen onafhankelijkheid uit te spreken. Zo was in de loop van de jaren zeventig door de Nederlandse regering het *recht op* onafhankelijkheid bijna ongemerkt vertaald in de *plicht tot* onafhankelijkheid. Daarnaast was de pvdA juist vanuit de bestuurlijke optiek als de dood om zich uit te spreken over zaken die als interne Antilliaanse aangelegenheden beschouwd werden. Het gevolg daarvan was weer dat men zich in het algemeen beperkte tot contacten met het gouvernement en de regerende Antilliaanse elite. Steun aan de oppositionele Antilliaanse arbeidersbeweging was in deze context een inmenging in Antilliaanse politieke aangelegenheden en had vanuit bestuurlijk standpunt een koloniaal aspect.

Het dilemma is vreselijk, vooral voor de Antillen, maar dus

ook voor de pvdA, die juist op kritieke momenten daardoor verlamd werd. Bij voorbeeld op het moment dat, twee weken voor de verkiezingen van 1969, de vakbondsleiders Wilson Godett en Ewald Ong A Kwie gearresteerd werden wegens opruiing. In Nederland gaf het NVV een communiqué uit waarin onder meer het volgende werd gezegd: 'Het tijdstip van arrestatie, bijna drie maanden na de gebeurtenissen en slechts twee weken voor de toch al omstreden verkiezingen, wekt op zijn minst de indruk dat er op Curaçao nog steeds met vuur wordt gespeeld door lieden en groeperingen die zich van de ontplofbaarheid van de situatie nog steeds niet bewust zijn. De vakbeweging op een dergelijke manier van haar leiding te beroven, roept het gevaar op van nieuwe felle botsingen, die het eiland en daarmee de hele Antillen grote schade kunnen berokkenen' (KHA, 3-10-1969). Het Internationaal Verbond van Vrije Vakverenigingen reageerde nog feller en noemde de arrestatie een 'flagrante schending van het internationaal aanvaarde beginsel van vrijheid van vereniging' (idem). Ook de PSP, de Federatie van jongerengroepen in de pvdA de Socialistische Jeugd en de Nederlandse Studentenraad protesteerden. Maar het partijbestuur van de pvdA zweeg. Opnieuw had de bestuurlijke mentaliteit het gewonnen van de internationale solidariteit. En het is pas aan het eind van de jaren zeventig dat in de pvdA, vooral onder invloed van Riens de Boer, de internationale solidariteit weer de kop opsteekt in de vorm van scherpe kritiek op de heersende klasse van de Nederlandse Antillen.

Als iets uit het bovenstaande duidelijk moge worden, dan is het dat de relatie met de Antillen een zeer veelzijdige is; blijft men volharden in een fixatie op onafhankelijkheid, casu quo soevereiniteitsoverdracht, dan is de kans heel groot dat het dekolonisatieproces, net als bij Indonesië en Suriname, grote problemen zal blijven geven.

* Met dank voor de steun van P. van der Mije, J. Rhijnsburger en K. Brants en de commentaren van Nederlandse en Antilliaanse zijde. Deze onderzoeken werden (gedeeltelijk) gesteund door de Nederlandse stichting voor wetenschappelijk onderzoek inzake politiek en openbaar bestuur (NESPOB), die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (zwo), en de Stichting Culturele Samenwerking (STICUSA).

Noten

I. Vooral als men vanuit een bestuurlijke optiek de relatie tussen moederland en overzeese gebiedsdelen vrij wil houden van koloniale smetten, kan een zo directe 'inmenging' al bij voorbaat verdacht zijn.

2. A. Kasteel, *De staatkundige ontwikkeling der Nederlandse Antillen*, Van Hoeve, Den Haag/Bandoeng 1956, p. 15.

3. A. Kasteel, op. cit., p. 16.

4. De regeling van het deviezenverkeer had een doorslaggevende invloed op de Antilliaanse economie. Zie J. van Soest, *Olie als water; De Curaçaose economie in de eerste helft van de twintigste eeuw*, De Walburg Pers, Zutphen 1977, p. 45-452.

5. A. Kasteel, op. cit., p. 58.

6. Die 'vrijwilligheid' dient men onder de toenmalige verhoudingen met een korrel zout te nemen. Er zijn gevallen bekend van ongeletterde armen die, om hun bijdrage in de hulp aan Nederland te betalen, zich voor jaren in de schulden moesten steken.

De heer Ciro Kroon, voormalig minister-president en jarenlang minister van Sociale en Economische Zaken, stelde tijdens een interview op 28 november 1985: 'Er werd een veel belangrijker bijdrage geleverd door de Antillen: ca. 75% van de petroleumbehoefte voor de "battle of Britain" werd door Shell en Lago geleverd.'

7. A. Kasteel, op. cit., p. 59.

8. R. A. Römer e. a., *Cultureel mozaïek van de Nederlandse Antillen*, De Walburg Pers, Zutphen 1977, p.24.

9. Respectievelijk de Liberale Volkspartij, de Curaçaose Liberale Partij en de Curaçaose Protestantse Partij.

10. E. B. Locher-Scholten, 'De Stuw, tijdstekening en teken des tijds', in: *Geld en geweten*. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel. Deel 2: het tijdvak tussen 1900 en 1942, Martinus Nijhoff, Den Haag 1980, p. 112.

11. Zo schreef prof. Logemann onder andere in het *Nederlands Juristenblad* verschillende artikelen zoals: 'Het komende Statuut voor het Koninkrijk' (1952), 'De hiërarchie der wettelijke regelingen in het Statuut' (1955), en 'Wat moet er bij Rijkswet worden geregeld?' (1956).

12. Zij was een dochter van de gewezen gouverneur van de Nederlandse Antillen P. Kasteel en tot 1982 was zij kamerlid voor het CDA. Haar proefschrift uit 1956 is een van de weinige, voor een breder publiek toegankelijke, bronnen over de staatkundige ontwikkeling van de Nederlandse Antillen na 1935.

13. Zie ook H. Baudet/M. Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1983.

14. De taak van deze commissie was 'gegevens te verzamelen van staatkundige, financiële, economische en sociale aard, ten einde zowel de Conferentie Nederland-Suriname-Curaçao in staat te stellen zich uit te spreken over de mate waarin en de wijze waarop aan Aruba bij de instelling van de nieuwe rechtsorde voor het Koninkrijk een afzonderlijke status kan worden verleend, als terzake de Regering van raad te dienen' (Kasteel, 1956: 190).

15. Interview van een der auteurs met C. Kroon, 1985.

16. Interview van een der auteurs met M. van Gijn, 1985.

17. Aantal schepen in 1920 (Dekker, 1982: 164). Aantal schepen 1950 (Statistische mededelingen, dept. soc. en ec. zaken der N.A., 1954: 9). Informatie omtrent aanvoer van olie en elek-

tricitteitsverbruik is afgeleid van statistieken (Van Soest, 1977: 649, 650).

18. Da Costa Gomez was een van de leiders van die organisatie. Hij poogde een link te leggen tussen vakbondsstrijd en politieke strijd (Ten Napel, 1984: 38).

19. Vgl. P. Verton, *Politieke dynamiek en dekolonisatie; De Nederlandse Antillen tussen autonomie en onafhankelijkheid*, Samsom, Alphen aan de Rijn 1977, p. 136-138.

20. P. Verton, op. cit., p. 265.

21. Interview van een der auteurs met J. Koningh, 1985.

22. Het bestuursorgaan op eilandelijk niveau, de Eilandsraad, kan men vergelijken met een Nederlandse gemeenteraad en de Staten met het Nederlandse parlement.

23. P. Verton, op. cit. p. 78.

24. Zo werden onder andere aanvragen van het NVP-eilandsbestuur om ontwikkelingsprojecten ter financiering in Den Haag voor te dragen, door het DP/PPA-landsbestuur op de lange baan geschoven.

25. Vanaf 1964 tot ± 1971 houden de wervingen van de Nederlandse bedrijven aan. Totaal zijn in deze periode 1815 Antillianen geworven. W. Koot/A. Ringeling, *Migranten in de Nederlandse samenleving: de Antillianen*, D. Coutinho, Muijderberg 1984, p. 89.

26. Ook schreef hij: 'Overleg met de landsregering en met de Staten over herziening van het Statuut of over correcties in de democratische praktijk zou naar alle waarschijnlijkheid niet opleveren, dat hierdoor de "onderhuidse stromingen" mede aan het woord kunnen komen. Wat men hier verneemt van in Nederland verblijvende Surinamers en Antillianen is in ieder geval nogal verontrustend, en het lijkt mij, dat de situatie in dit opzicht in de Nederlandse Antillen, gezien het overwicht van de Democratische Partij, nog wel eens ernstiger kan zijn dan in Suriname' (*De Telegraaf*, 21 mei 1969).

27. Typerend is dat Jonckheer totaal onweersproken zijn zegje kon doen in *Het Vrije Volk*.

28. Het nieuwe kabinet stond onder leiding van de eerste zwarte premier en in begin 1970 werd de eerste zwarte gezaghebber (burgemeester) voor Curaçao benoemd.

29. *Aanzet tot een integraal beleidskader voor de Nederlandse Antillen in de jaren '80*. Rapport van de Gemengde Commissie van Deskundigen, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1979, p. II.

30. *Aanzet tot een integraal beleidskader*, op. cit., p. 24.

31. Betico Croes stelde tijdens een interview met een der auteurs op 30 december 1985 dat noch het racisme, noch de opkomst van betreffende partijen een rol zou hebben gespeeld in het streven van Aruba om de 'Status Aparte' te verkrijgen, en in het verlengde daarvan de onafhankelijkheid.

32. Vgl. W. Koot/A. Ringeling, 1984, p. 76.

33. Vgl. W. Koot/A. Ringeling, 1984, p. 77.

34. Interview van een der auteurs met prof. dr. H. Hoetink, 1985.

35. *Visie van de pvdA op de toekomst van ons Koninkrijk*. Rapport van de Partijcommissie Nederlandse Antillen, Partij van de Arbeid, Amsterdam 1981, p. 8.

36. G. Heyne den Bak, 'De Nederlandse Antillen en de Movimentu Antiyas Nobo (MAN)', in: *Socialisme en Democratie*, 37ste jaargang nr. 12, december 1980, p. 552-559.

37. Voor de toetreding van de MEP tot de Socialistische Internationale (SI) waren er nogal wat problemen. Op de vraag aan Betico Croes of hij misschien wat zou kunnen zeggen over deze problematiek, gaf hij het volgende antwoord: 'Ja, sedert de oprichting hebben wij gekozen voor de sociaal-democratische ideologie [...], maar we hebben altijd tegenstand ondervonden van de zijde van de pvdA om lid te worden van de SI. Toen wij internationaal adhesie probeerden te krijgen bij de Verenigde Naties voor het zelfbeschikkingsrecht, hebben wij ook banden gelegd [...] op politiek vlak met sociaal-democratische partijen en die vonden de rol van de pvdA een beetje dubbelzinnig, want wij hebben dat dus zo voorgespie-

geld dat vanwege het streven naar de onafhankelijkheid van Aruba dat de pvdA ons [...] obstakels in de weg heeft gelegd en dat wij niet begrijpen waarom de sociaal-democratische partij van het moederland moet beslissen over de toelating van een partij, van een deel van een kolonie dat juist onafhankelijkheid wenst. Nederland [de pvdA dus – R. H.] heeft zich proberen in te dekken met te zeggen dat de Antillen één geheel vormen en dat maar één partij lid kan worden van de SI en onder druk van met name landen als Venezuela: Action Democratica, Santo Domingo: PRAD, de PLN van Costa Rica en van Jamaica: Peoples National Party Movement is de pvdA toen door de knieën gegaan. Maar de pvdA heeft er toen voor gezorgd, zonder dat de MAN een officiële aanvraag had ingediend [...] dat de toelating van de MEP werd uitgesteld. Hebben ze een delegatie naar Curaçao gestuurd om de MAN te helpen organiseren, om de toelating van beide partijen tegelijkertijd mogelijk te maken.' Wat denkt u eigenlijk dat de reden is geweest voor de pvdA om zo te handelen? Alleen dat onafhankelijkheidsstreven? 'Ja, de pvdA en dat heeft Den Uyl ook gezegd, hij heeft nooit geloofd in micro-staten en hij wou dat tegengaan en met de toelating van de MEP in een ander internationaal forum zouden wij weer een ander forum hebben om de onafhankelijkheid na te streven, wat zij niet wenste. En later, later heeft de pvdA, dat moet ik ook even stellen [...] zich wel meer geïdentificeerd met de MAN. Zij vonden dat de MEP geen echte sociaal-democratische partij was en de MAN wel, omdat de MAN dichter bij de doelstellingen was.'

38. *Visie van de pvdA op de toekomst van ons Koninkrijk.*

De citaten zijn te vinden op respectievelijk p. 16, 27 en 17.

Profiel

W. A. BUDDINGH'

Een idealist met passer en lineaal, Jan Goudriaan (1893-1974)

Inleiding

Professor dr. ir. J. Goudriaan geldt als een der voorlopers van de politieke vernieuwing in Nederland zoals die na de Tweede Wereldoorlog zijn beslag kreeg in de vorming van de Partij van de Arbeid,¹ als degene die in de SDAP te vroeg pleitte voor een progressieve volkspartij.² Deze reputatie dankt hij aan één boek: *Socialisme zonder dogma's* (1933), dat Sam de Wolff in zijn geschiedenis van het socialisme 'in vogelvlucht' naar voren haalde als 'eerste symptoom van de omzwaaiing der gedachten' in de SDAP.³

Goudriaan was die witte raaf, een socialist met hoge pos-ten in het bedrijfsleven (onderdirecteur bij Philips, president-directeur van de Nederlandse Spoorwegen). Ook vervulde hij tal van belangrijke nevenfuncties in de sociaal-economische sector (Nederlandsch Instituut voor Efficiency, Centrale Commissie voor de Statistiek). Als bijzonder hoogleraar in de bedrijfseconomie in Rotterdam en Delft publiceerde hij regelmatig in bladen als *Economisch-Statistische Berichten* en *De Ingenieur*.

In dit artikel staan Goudriaans activiteiten en opvattingen als democratisch-socialist centraal; zijn carrière in het bedrijfsleven en zijn wetenschappelijke arbeid komen slechts zijdelings aan de orde. Wat verstond Goudriaan onder socialisme, en: kan hij inderdaad gerekend worden tot de wegbereders van de Partij van de Arbeid? Wie was deze zelfverklaarde 'socialist zonder dogma's' wiens respect voor Nederlands democratische traditie zo groot was dat hij er niet voor terugdeins-

de — waarschijnlijk een unicum voor een socialist — om het bestaansrecht, nee de noodzakelijkheid van de confessionele partijen te verdedigen?

Lid van de SDAP

Jan Goudriaan (jr.) werd op 5 december 1893 te Amsterdam geboren als zoon van de onderwijzer Jan Goudriaan en Johanna Christina Margaretha Krantz. Na in zijn geboorteplaats de HBS te hebben doorlopen ging hij in 1910 studeren aan de TH te Delft, waar hij vijf jaar later met lof het diploma van werktuigkundig ingenieur behaalde. Hij werd er lid van de 'Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten' (STV)⁴ en schreef artikelen in het *Studenten Weekblad* om op te roepen tot steun aan stakende sigarenmakers.⁵ Zodra zijn leeftijd dat toeliet (1 januari 1912) trad hij toe tot de SDAP.⁶ Naar eigen zeggen zou hij zich reeds in zijn studententijd tegenover zijn orthodox-marxistische vrienden kritisch hebben uitgelaten over de beperkingen van het 'wetenschappelijk socialisme'.⁷

Zijn socialistische overtuiging leidde al spoedig tot een gewetensconflict. Goudriaan was eind 1914 geslaagd voor het vaandrigsexamen en kwam nu voor de vraag te staan of een socialist als officier de eed van trouw aan de koningin kon afleggen. Hij raadpleegde verscheidene socialistische vrienden (onder wie ir. Th. van der Waerden) over deze 'brandende kwestie' en besloot eerst voor een benoeming tot vaandrig te bedanken, doch kwam, 'na rijp beraad', op deze beslissing terug. In zijn herinneringen schreef hij later dat hij toen, 'na een langdurige, mag ik zeggen cartesiaanse, twijfel een vaststaande overtuiging had verworven over de noodzakelijkheid van de landsverdediging'.⁸ De afwijzing van de landsverdediging door de SDAP in de jaren twintig en dertig, het gebroken gewertje, was een van de 'dogma's' waartegen Goudriaan later te velde trok.

In 1916 werd Goudriaan benoemd tot inspecteur van de arbeid in Amsterdam, welke functie hij tot 1922 zou blijven vervullen. Uit deze periode dateert ook zijn enige belangrijke werk voor de SDAP: zijn medewerking aan het rapport over het socialisatievraagstuk als adjunct-secretaris van de commissie-Wibaut.

Het socialisatierapport van de SDAP (1920) is terecht omschreven als 'sterk "technocratisch" en constructivistisch van aard'.⁹ Het benaderde de socialisatie vooral als een technisch probleem en kan dan ook worden beschouwd als een eerste belangrijke uiting van het 'ingenieurssocialisme' in de SDAP.¹⁰

Een dergelijke benadering was Goudriaan op het lijf geschreven. Het streven naar een andere maatschappij mag dan berusten op gevoelens van rechtvaardigheid en gemeenschapszin, socialisatie vereist deskundigheid en detailkennis van het bedrijfsleven, betoogde hij in *Het Volk*.¹¹ Het socialisatierapport met zijn 'komplex van praktisch uitvoerbare hervormingsmaatregelen' beantwoordt misschien niet aan 'het grootse revolutionaire sentiment', maar doorvoering van de erin bepleite veranderingen zal 'in den loop der jaren' het socialistisch element in de samenleving versterken en 'geleidelijk aan het overwicht verschaffen'. Veertig jaar later had het rapport naar eigen zeggen nog steeds zijn 'vrijwel volledige instemming'.¹²

Het socialisme was voor Goudriaan al in 1920 niet uitsluitend een arbeiderszaak, maar iets wat de gehele gemeenschap aanging. Vooral de intellectuelen waren onmisbaar. Zij dienden de arbeiderseisen te toetsen aan hun eigen opvatting van het algemeen belang, want de stijging in macht van de arbeidersbeweging was gepaard gegaan met een daling 'in gehalte, in soberheid, in economisch inzicht'. De ervaring in Sovjet-Rusland leerde dat de arbeidersbeweging door haar 'teugelloos fanatisme' evengoed een 'faktor van ondergang' kon zijn als een 'kracht tot opbouw'. Goudriaan betoonde zich een overtuigd reformist voor wie elke verbetering van het kapitalisme, of

die nu door de arbeidersklasse of door sociaalvoelende leden van de burgerij werd verwezenlijkt, winst voor het socialisme betekende. Scherp keerde hij zich tegen 'de afgesleten frases van het vulgo-Marxisme'.¹³

In tegenstelling tot de andere adjunct-secretaris van de socialisatiecommissie, de jurist G. van den Bergh, was Goudriaan niet betrokken bij de commissie die zich ter nadere uitwerking van enkele punten uit het socialisatierapport boog over het vraagstuk van bedrijfsorganisatie en medezeggenschap. Hij bleef wel lid van de SDAP, maar was niet langer actief in de partij.

Zijn maatschappelijke loopbaan ontwikkelde zich intussen voorspoedig: in 1922 promoveerde hij met lof tot doctor in de technische wetenschappen op 'De doelmatigheid van de Amsterdamse broodvoorziening' en in datzelfde jaar werd hij directeur van het Centraal Normalisatie Bureau. Twee jaar later verwisselde hij deze functie voor die van (hoofd)ingenieur bij de Mij. voor Scheeps- en Werktuigbouw 'Feijenoord'. In 1928 stapte hij over naar Philips als hoofd van de bedrijfsorganisatie (in 1933 onderdirecteur). Sinds 1926 combineerde hij bovendien zijn functies in het bedrijfsleven met het buitengewoon hoogleraarschap in de bedrijfseconomie aan de Economische Hogeschool in Rotterdam.

Goudriaan leverde al die tijd slechts één bijdrage aan *De Socialistische Gids*. En die had nog meer met zijn werk dan met de socialistische politiek te maken. Het was een vlammen- de verdediging van de bedrijfsingenieur tegen de zijns inziens karikaturale en onjuiste voorstelling: kil en onmenselijk, van deze beroepsgroep in Henriëtte Roland Holsts leerdicht 'Kinderen van dezen tijd'. Volgens Goudriaan was in het moderne bedrijfsleven voor snauwende koeliedrijvers geen plaats, al was het alleen maar omdat harmonie in de onderneming ook een zaak van bedrijfsbelang is.¹⁴ Het moderne ingewikkelde arbeidsproces vereist samenwerking van bedrijfsleiding en

arbeidersvertegenwoordiging 'in een bezadigd overleg', waarbij het bedrijfsbelang nimmer uit het oog wordt verloren, had hij in 1920 al geschreven.¹⁵

Het feit dat Goudriaan zich zo afzijdig hield van het partijleven zal ongetwijfeld verband hebben gehouden met zijn maatschappelijke positie — hijzelf gewaagde van de moeilijkheden die het lidmaatschap van de partij soms in zijn loopbaan meebracht¹⁶ —, maar ook met een sluimerende onvrede met ideologie en partijcultuur van de SDAP. De houding van de SDAP tegenover de muiterij op 'De Zeven Provinciën' bracht die onvrede plotseling tot uitbarsting.

Objectief bezien viel op die houding 'im Groszen und Ganzen' vanuit democratisch oogpunt niet veel aan te merken.¹⁷ De brochure *Een ander licht — een ander oordeel* waarin J.W. Albarda het partijstandpunt min of meer officieel toelichtte, was een genuanceerd betoog waarin enerzijds de muiterij onomwonden werd afgekeurd en anderzijds begrip werd getoond voor de achtergronden van de actie en de gewelddadige oplossing van de Nederlandse regering werd veroordeeld. De brochure kwam echter te laat om de door enkele ongelukkige uitlatingen van de Indische specialist Ch. G. Cramer en de ambivalente houding van *Het Volk* in een eerder stadium bij velen gewekte indruk dat de SDAP sympathiseerde met deze 'opstand tegen het wettig gezag', uit te wissen.

'Is de SDAP wel een democratische partij?' zo vroeg Goudriaan zich af in een artikel in *De Groene Amsterdammer* onder de titel 'De SDAP en de onaantastbaarheid van het wettig gezag in den democratischen Staat'.¹⁸ Een democratische partij, aldus Goudriaan, behoort haar volgelingen ervan te doordringen dat in een democratie geen erger misdad bestaat dan de onwettige aantasting van het wettig gezag. Een sterk overheidsgezag is namelijk geen reactionaire leus maar 'de eisch par excellence van de democratie'. Sinds Troelstra's fatale 'vergissing' is het standpunt van de SDAP ten aanzien van de vraag 'democratie of revolutie' echter steeds 'van een welberekenen-

de dubbelzinnigheid' geweest. En ook nu zal men wel 'de oude beproefde taktiek blijven volgen van de vereeniging van onverenigbare tegendeelen: "democratie" en "revolutie-tegen-het-op-democratische-wijze-tot-stand-gekomen-gezag"'. En dat in een tijd waarin 'de krankzinnigen van Moskou, die de techniek van den burgeroorlog tot universitair leervak hebben verheven', overal op de loer liggen en de conjunctuur mee hebben. 'Wie in dit milieu met het vuur der revolutie speelt, is een misdadiger, een misdadige kwajongen of een idioot,' zo besloot Goudriaan met zijn gebruikelijke tact.

De reacties in SDAP-kring op Goudriaans 'democratisch muiterijtje'¹⁹ tegen de partijdiscipline varieerden van de ongekend felle van Henri Polak (die de muiterij nota bene zelf veroordeelde): 'een vergrijp zoo grof, zoo laakbaar, zoo onvergeeflijk',²⁰ tot de eveneens afwijzende doch van veel meer begrip getuigende van Emanuel Boekman. Deze noemde Goudriaan een 'moedig, onafhankelijk man', die was vervreemd van de partij en nu, terwijl hij eigenlijk alleen nog op papier lid was, dit lidmaatschap misbruikte door zich in het openbaar tegen de SDAP af te zetten. Daarom kon hij maar het beste zijn lidmaatschap opzeggen; dat zou niet alleen voor hem een bevrijding betekenen maar ook voor de SDAP.²¹

In de week volgend op zijn artikel in *De Groene*, nog vóór Boekmans advies in *De Sociaal-Democraat* verscheen, was Goudriaan tot dezelfde conclusie gekomen: hij trad uit de SDAP.²² En op 30 maart hield hij voor de Sociaal-Democratische Studenten Club te Rotterdam een voordracht (korte tijd later in boekvorm verschenen), waarin hij zijn socialistisch credo tegenover dat der toenmalige sociaal-democratie plaatste: 'Socialisme zonder dogma's'.

Socialisme zonder dogma's

Het socialisme, verklaarde Goudriaan, is een droom, 'de schone droom van de toekomst der menschheid'. Het is een gemoeds-

gesteldheid, een doelstelling, een ideaal. Maar dit ideaal is allerm minst het monopolie van een bepaalde groep, integendeel, het is 'een humanitair ideaal, waaraan alle groote, nobele geestestroomingen van het Westen hebben bijgedragen'. Het is kortom, 'een synthese van Westersch idealisme'.²³

De idealistische kern van het socialisme is 'hoog boven alle verstandscritiek verheven', maar de verwezenlijking ervan is uitsluitend een zaak van realiteit — en dus van de rede. De sociale kwestie is in wezen een vraagstuk van technisch-organisatorische aard, 'in structuur geheel analoog aan alle vraagstukken van bedrijfsorganisatie'. Een socialist moet derhalve 'een goed technicus van de maatschappij zijn', voortdurend op zoek naar de volgende zet 'in de schaakpartij tegen de traagheid en de domheid van elke natuurlijke, alleen maar aan zichzelf overgelaten, ontwikkeling'. Een werkelijk wetenschappelijk socialisme houdt zich dan ook niet bezig met het zoeken naar causale wetmatigheden in de sociale ontwikkeling — een absurditeit daar de geschiedenis eenmalig is en elke situatie uniek —, maar met een 'constructief zoeken naar de middelen en methoden om de werkelijkheid van vandaag om te zetten in een betere werkelijkheid van morgen'.²⁴

De arbeidersbeweging gaat helaas nog steeds gebukt onder de schijnwetenschappelijke dogmata van het marxisme. De belangrijkste daarvan zijn: de klassenstrijd als middel tot het socialisme; het gemeenschappelijk bezit der produktiemiddelen als doel van het socialisme; de onvermijdelijkheid van de komst van het socialisme.

Als men onder klassenstrijd alleen zou verstaan een zekere belangentegenstelling (naast sterk overwegende gemeenschappelijke interessen) tussen ondernemers en arbeiders bij de vaststelling van loon en arbeidsvoorwaarden, is zij een onloochenbaar feit. Maar voor de marxist is zij veel meer: de motor der maatschappelijke vooruitgang, 'het eerste en laatste middel om tot het socialisme te geraken'. En dit alles op grond van het

'fantastisch sociologisch uitgangspunt' dat de maatschappij verdeeld zou zijn in twee antagonistische klassen. Niet de klassenstrijd is echter het agens der maatschappelijke ontwikkeling in het Westen, maar het creatieve denken en de daadkracht van pioniers in wetenschap en bedrijfsleven; niet strijd brengt vooruitgang maar de kracht van de rede in een sfeer van tolerantie en samenwerking.²⁵

Het gemeenschappelijk bezit der produktiemiddelen is door een marxistische 'goocheltoer' tot doel en wezen van het socialisme gebombardeerd zonder dat men zich ooit het hoofd breekt hoe dit als panacee voor de kapitalistische uitbuiting en verspilling aangeprezen stelsel in de praktijk zal functioneren. Maar zal de 'opheffing der loonslavernij', de 'ordening der wereldproduktie' wel werkelijk tot verbetering leiden? Het tegendeel lijkt eerder het geval, zowel voor de individuele arbeider als voor de economie als geheel.

De afhankelijkheidsverhoudingen in het bedrijfsleven vloeien voort uit de structuur van het moderne bedrijf en zullen geheel dezelfde blijven of er nu sprake is van particulier of van gemeenschappelijk bezit. In het laatste geval zal echter de onvrijheid van de arbeider toenemen omdat hij niet meer van werkgever kan wisselen als het hem ergens niet bevalt; altijd en overal is hij in dienst van een en dezelfde onontkoombare werkgever.

Ook voor de economie betekent overheidsexploitatie geen verbetering, aangezien er geen zuiverder en subtieler mechanisme ter verzekering van een doelmatige produktie denkbaar is dan vrije prijsvorming in een open markt. Een planeconomie waarin men als criterium voor efficiency niet de vrije prijsvorming maar allerlei theoretische constructies hanteert, kan nooit doelmatig functioneren; men krijgt dezelfde gewrongen situatie als wanneer men het resultaat van een voetbalwedstrijd zou willen bepalen door de wedstrijd af te gelasten, alle spelers afzonderlijk te keuren en op grond van dit onderzoek een der partijen tot overwinnaar uit te roepen.²⁶

Ten slotte, is het socialisme een 'natuurnoodwendig' produkt van de maatschappelijke ontwikkeling zoals het marxistisch dogma proclameert? Verre van dat: Marx heeft niets bewezen, de hele wetenschappelijke zekerheid van het socialisme is flauwekul, het dogma in zijn zuiverste vorm. Want de wetenschap kan ons over de — verder liggende — toekomst volstrekt niets met zekerheid leren; zij kan hooguit voor de zeer nabije toekomst door extrapolatie verschijnselen voorspellen met een zekere mate van waarschijnlijkheid en — op langere termijn — uit vage analogieën zekere verwachtingen destilleren. (Dit geheel afgezien van de ontoereikendheid van de marxistische bewijsvoering.)

Zo spreekt de marxist met volstreekte autoriteit over de noodzaak 'het' kapitalistische stelsel door 'het' socialistische te vervangen zonder over enige werkelijke kennis of ervaring te beschikken. Voor dergelijke dogmatici geldt het woord van Staring: 'En wie geen spit te gang kon houën/Knoeit vrij aan 't planetarium.'²⁷

Voor de 'socialist zonder dogma's' daarentegen is de verwezenlijking van het socialisme een zaak van toegepaste wetenschap. Hij vertaalt zijn idealen in constructieve, uitvoerbare maatregelen die veel detailkennis en praktische zin vereisen. Daarbij gaat het om drie (onderling verweven) doelstellingen: vrijheid, vrede en welvaart. Hoe kan men die bevorderen?

In de eerste plaats door te allen tijde onverkort vast te houden aan de democratie. Want onder normale omstandigheden evolueert de wil der meerderheid 'geleidelijk in de richting van den vooruitgang'. Daarom zijn democratie en recht op revolutie 'logisch en moreel onverenigbare begrippen': revolutie tegen de democratie is onder alle omstandigheden een verachtelijk middel dat alleen aanvaardbaar is voor lieden 'die zich tot het moreel en intellectueel hoogere peil der verdraagzaamheid nog niet hebben opgewerkt'. Want democratie is een tere plant die voortdurende zorg nodig heeft. Een van haar verant-

woordelijkheid bewuste elite en een binnen zekere grenzen homogene publieke opinie zijn levensvoorwaarden voor de democratie.

Het marxistisch dogma van de klassenstrijd nu ondermijnt de saamhorigheid van het volk en daarmee de democratie. Iedere extremist van links schept immers een extremist van rechts — zoals de politieke ontwikkeling in Duitsland op treurige wijze duidelijk heeft gemaakt. Niets heeft de noodlottige invloed van het marxisme op de ontwikkeling der democratie beter gedemonstreerd dan het falen der Duitse sociaal-democratie — door haar klassenstandpunt — om de middenklasse bij haar streven te betrekken. De tactiek van een democratische volkspartij (welke de sociaal-democratie in wezen is) moet erop gericht zijn 'om het verband met het centrum des volks te onderhouden' en zodoende de middengroepen te behoeden voor afglijden naar het rechtse extremisme: 'Marcheert zij in tijd van nood naar links, dan is het háár schuld wanneer de democratie valt; marcheert zij naar rechts, dan maakt zij de democratie onoverwinnelijk [...].'²⁸

Vrede verkrijgt men niet door uit te gaan van de absurde marxistische frase: 'Proletariërs aller landen vereenigt u', welke geheel voorbijgaat aan het reëel bestaande nationalisme. Ook de leus der eenzijdige nationale ontwapening is een 'volstrekke dwaasheid' daar zij volkomen de principiële moeilijkheid van het vredesvraagstuk miskent, namelijk 'dat de vredesgedachte altijd het sterkste zal leven in de beschaafdste en hoogst ontwikkelde volkeren'. Eenzijdige ontwapening maakt deze weerloos tegenover volkeren voor wie dit ideaal nog geen waarde heeft en betekent daarom verraad aan de vooruitgang van de mensheid. (Om dezelfde reden is een dienstweigeraar in een democratisch land geen held maar 'óf een overspannen óf een lafhartig man, die de groote zaak der democratie in den steek laat'.)

Een begaanbare weg naar de wereldvrede moet uitgaan van de psychologie van de mens en de techniek van de oorlogvoe-

ring. Vanuit die optiek moet de oplossing gezocht worden in 'qualitatieve ontwapening', oftewel stelselmatige beperking van de aanvalsbewapening tegenover vrije aanschaf van verdedigingswapens: verbod van tanks en bommenwerpers tegenover vrije bouw van forten en dergelijke. Op die manier zou een situatie ontstaan van met verdedigingswerken omringde staten, zoals de steden in de middeleeuwen. Voorwaarde voor het succes van dit plan is wel de volledige nationalisatie van de wapenindustrie om het scheppen van een vraag naar aanvalswapens te voorkomen.²⁹

Hoe, ten slotte, bereikt men welvaart? Door opheffing van het kapitalisme? Nee, want er is geen stelsel dat de arbeidsproductiviteit zo enorm heeft opgevoerd als het huidige. En zelfs een werkloze arbeider in het Westen geniet een welvaartspeil dat gunstig afsteekt bij dat van een werkende in Sovjet-Rusland. Niettemin, het valt niet te ontkennen, de massale werkloosheid is een ramp en zonder twijfel het centrale vraagstuk van deze tijd en *de* grote tekortkoming van het tegenwoordige produktiestelsel. Maar is de economische crisis waaraan die werkloosheid te wijten is een onvermijdelijk gevolg van 'het' kapitalisme, zoals het marxistische dogma wil, of worden crises veroorzaakt door factoren die niet inherent zijn aan de kapitalistische produktiewijze?

Dit laatste is het geval: niet 'het' kapitalisme is schuld 'aan den alles verwoestenden invloed der conjunctuurschommelingen', maar het geldstelsel. 'De kunstmatige tegenstelling, welke het tegenwoordig geldstelsel heeft geschapen tusschen goederen en geld is er voor aansprakelijk, dat overvloed van goederen in deze maatschappij geen weldaad is maar een ramp — een ramp, omdat de overvloed de prijsdaling ontketent en daarmee de credietwaardigheid, de koopkracht en de mogelijkheid van consumptie *beperkt* op het oogenblik, dat het wenselijk ware deze te *vergroeten*.' In plaats van de gouden standaard dient men 'een gewogen gemiddelde van een aantal representatieve goederen', de zogenoemde 'grondstoffenstandaard', aan te ne-

men als middel 'tot bereiking van het constante prijsniveau, i. c. van het waardevaste geld'. Het scheppen van waardevast geld is de eenvoudigste en betrouwbaarste methode om orde te brengen in de chaos van vandaag en dus 'de eerste en voornaamste eisch voor allen verderen menschelijken vooruitgang'.³⁰

Het marxisme dankt zijn grote invloed aan het feit dat het aansloot bij de vooroordelen en de eigenwaan van de arbeidersklasse. Het heeft de arbeidersbeweging infantiel gehouden en velen — vooral intellectuelen — van het socialisme afkerig gemaakt. Het marxisme 'met zijn hallucinaties over toespitsing van den klassenstrijd' is niet verenigbaar met het westers idealisme, integendeel, het heeft een beweging die een idealistisch karakter behoorde te dragen door zijn zogenaamde wetenschappelijkheid gedenatureerd.

Er is één troost: 'De toekomstige geschiedschrijver zal den ondergang van het Marxisme in het Westen van Europa dateeren op 1933.' De groteske ondergang der Duitse sociaal-democratie, zonder slag of stoot weggevaagd door de revolutionering der massa in lijnrechte tegenstelling tot het marxistische schema, heeft duidelijk gemaakt dat het marxisme niet tot grote daden kan inspireren. 'Waar zijn de helden van de Duitse sociaal-democratie? Welke groote karakters, welke moedige vechters heeft dit Duitse Marxisme opgeleverd? Geen enkele.' Een dergelijke (morele) nederlaag komt men niet meer te boven.³¹

Door het verdwijnen van de Duitse sociaal-democratie zal de SDAP worden bevrijd van een jarenlange verderfelijke invloed. Verderfelijk, want door zich te richten naar de Duitse arbeidersbeweging heeft de SDAP steeds haar heil gezocht bij een volk dat in politieke ontwikkeling 'eenige eeuwen' bij Nederland achter loopt. Nederland immers is 'de bakermat van de vrijheid in Europa', waar vrede, vrijheid en verdraagzaamheid eerder bereikt zijn dan waar ook. Het is nu aan de leiders

der Nederlandse sociaal-democratie om eindelijk aansluiting te zoeken bij de eigen nationale traditie. De SDAP dient zich 'na innerlijken strijd, desnoods na splitsing' te ontwikkelen tot de 'zuiver democratische volkspartij, welke zij in wezen is'.

Het 'werkelijk diepste doel' van de sociaal-democratie is niet het gemeenschapsbezit der produktiemiddelen maar 'de maatschappij waar vrede en vrijheid en welvaart zullen heerschen'. Wetenschappelijk socialisme bestaat niet uit 'de misleidende zekerheid van den dogmaticus over een vaststaand einddoel, maar uit het wetenschappelijk, eerlijk en onbevangen zoeken naar hetgeen tot heil strekt van de geheele maatschappij'. 'Liefde tot de menschheid, wil tot daden voor haar welzijn, een sterk creatief en kritisch intellect gericht op haar zaak,' besloot Goudriaan, 'dit is het heele socialisme: het Socialisme *zonder dogma's*.'³²

Politieke eenling

'Het is nu duidelijk geworden, dat het doel, dat Goudriaan nastreeft, een ander is dan dat der SDAP,' concludeerde J.W. Albarda in een bespreking van *Socialisme zonder dogma's* in *De Socialistische Gids*.³³ Niet omdat hij het oneens was met het beleid van de SDAP heeft hij blijkbaar de partij verlaten, maar omdat hij geen socialist meer is. 'Zijn ideaal is geworden de stabilisering van het kapitalisme.' Zich noemende 'socialist zonder dogma's' heeft Goudriaan van het antimarxisme een dogma gemaakt; voor de 'geniale gedachten' van Marx toont hij niet de minste waardering, van de theorie van de klassenstrijd en het historisch materialisme geeft hij 'slechts caricaturen'. Toch kan men vele bladzijden van het boek 'met waardering en instemming' lezen — als men tenminste genoeg zelfbeheersing heeft om aan Goudriaans prikkelende uitlatingen en hatelikheden tegen de sociaal-democratie niet zoveel aanstoot te nemen dat men ontoegankelijk wordt voor zijn beschouwingen. Met name Goudriaans pleidooi voor de demo-

cratie bevat 'veel uitnemends' en zijn kritiek dat de sociaal-democratie zich tot nu toe onvoldoende heeft verdiept in de organisatie der socialistische samenleving is terecht. Daarom is het te betreuren dat 'een bekwaam man als Goudriaan, ingewijd in het bedrijfsleven', zich van de sociaal-democratie 'te ver heeft verwijderd' om bij de formulering van haar projecten nog behulpzaam te kunnen zijn.

Door uit de partij te treden en zijn opvattingen zo polemisch te verwoorden verspeelde Goudriaan inderdaad de kans om de koers van de SDAP daadwerkelijk te beïnvloeden. De vernieuwing van de sociaal-democratie, aarzelend op gang gekomen kort na zijn vertrek uit de SDAP met de instelling van de zogenoemde 'Herzieningscommissie' (juni 1933) en uitmondtend in het Plan van de Arbeid (1935) en een nieuw beginselprogramma (1937), ging nu geheel buiten hem om (ofschoon wel in de door hem gewenste richting).³⁴

Achtergrond van het vernieuwingsstreven vormden de electorale stagnatie en het politieke isolement van de SDAP (geaccentueerd door een gevoelige verkiezingsnederlaag in april '33 en het stempel 'democratisch onbetrouwbaar' als gevolg van de affaire met 'De Zeven Provinciën'), het voortduren van de economische crisis waardoor het ontbreken van een aansprekend en werkbaar socialistisch perspectief als alternatief voor de crisispolitiek van de regering steeds nijpender werd, en de 'Machtübernahme' in Duitsland met in haar kielzog kwesties als de houding van de sociaal-democratie tegenover de middengroepen, de democratie en de ontwapening.

De grote inspirator van de vernieuwing was de Belg Hendrik de Man; de belangrijkste vernieuwers in Nederland waren Willem Banning en Koos Vorrink, gesecondeerd door jongeren als Hein Vos (Plan van de Arbeid) en H. B. Wiardi Beckman (Beginselprogramma) met partijleider Albarda als coördinerende en bemiddelende figuur op de achtergrond. Ten grondslag aan de vernieuwing lag een radicale, veelomvattende kritiek op het marxisme, dat als verouderd werd verworpen. De

twee belangrijkste componenten van het nieuwe denken waren een ethisch gekleurd gezindheids- of cultuursocialisme en een op sturing van de kapitalistische economie gericht 'plannisme'. Het socialisme veranderde zo van economische noodzakelijkheid in moreel postulaat en van arbeiders- in gemeenschapszaak, de socialist van revolutionair in democraat en van doodgraver in dirigent van het kapitalisme.

Een compleet andere oriëntatie bracht het vernieuwingsproces vóór de oorlog overigens niet. De vernieuwers mochten dan het marxisme ten grave hebben gedragen, de traditie van dat doodverkleerde marxisme drukte nog als een zware last op de hersens van de verweesde sociaal-democraten. Het nieuwe beginselprogramma bevatte dan ook nog tal van marxistische noties.³⁵

Bepalen wij ons in dit verband tot de drie belangrijkste door Goudriaan gehekelde 'dogma's', dan blijkt in twee van de drie gevallen eerder sprake van nuancering en vagere formulering dan van werkelijke herziening. Uitzondering vormt het punt van de klassenstrijd: dit woord komt niet meer voor in het programma van '37 (al is wel sprake van 'opheffing van de klas-entegenstellingen'); in plaats hiervan spreekt het program van het 'gezamenlijk antikapitalistische verzet' van arbeiders, nieuwe en oude middenstand, kleine boeren en tuinders. Maar het doel van de partij bleef een maatschappij op grondslag van het gemeenschapsbezit der produktiemiddelen — al ging het nu slechts om de 'voornaamste' daarvan. En het socialisme mocht dan niet expliciet als zekerheid worden gepresenteerd, het was wel 'bereikbaar geworden' door de ontwikkeling van de kapitalistische maatschappij (waarbij die ontwikkeling zo werd afgeschilderd dat 'bereikbaar' impliciet 'zeker' werd).³⁶

Dit neemt niet weg dat het beginselprogramma van 1937 talrijke nieuwe elementen bevatte die ook Goudriaan moesten aanspreken. Zo erkende het uitdrukkelijk het bestaan van ideële motieven als factor in de strijd voor het socialisme, omschreef onomwonden de democratie als alpha en omega

van het socialistisch doel en streven en plaatste arbeidersklasse en sociaal-democratische beweging binnen de nationale volksgemeenschap en de 'beste Nederlandse tradities van geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid'. Voeg hierbij de technische kijk op de 'maakbaarheid' van de samenleving zoals die naar voren kwam in het Plan van de Arbeid en de aanvaarding van de landsverdediging door de SDAP (1937), en het wordt begrijpelijk dat Goudriaan een hernieuwing van zijn lidmaatschap overwoog.

Zijn afscheid van de SDAP had bij hem een litteken achtergelaten 'dat altijd was blijven schrijven', zoals hij met karakteristiek pathos in zijn herinneringen schreef. Vandaar dat hij voor 10 februari 1938 via zijn vriend Boekman een afspraak maakte met partijleider Albarda om een hernieuwd toetreden tot de partij te bespreken. Uitgerekend die dag echter zocht de minister van Waterstaat hem aan als directeur van de Nederlandse Spoorwegen. Hierop besloot Goudriaan in overleg met Albarda zijn lidmaatschap voor onbepaalde tijd uit te stellen.³⁷

Bestrijding van de werkloosheid en verdediging van de democratie: dat waren de zaken waarvoor Goudriaan zich in de jaren dertig publiekelijk inzette in de overtuiging voor 'alle groote rampen van dezen tijd', van massale werkloosheid tot dreigende wereldoorlog, de oplossing te hebben gevonden. Het vraagstuk van de wereldvrede is namelijk in de kern een werkloosheidsvraagstuk, aangezien de werkloosheid het communisme zijn kans biedt, angst voor het communisme het fascisme doet zegevieren en het fascisme de wereldvrede bedreigt – en het werkloosheidsvraagstuk is een geldvraagstuk: één enkele maatregel 'van technisch-organisatorische aard', het creëren van waardevast geld, kan deze fatale ontwikkeling een halt toeroepen.³⁸

Het idee van een grondstoffenstandaard om de economie voor de verlamme invloed van deflatie te behoeden, was

in 1931 door Goudriaan als eerste in Nederland en een der eersten ter wereld geopperd.³⁹ Internationaal propageerde hij dit plan door middel van de brochure *How to stop deflation* (1932) (opgedragen aan 'the Leaders of business, who feel their responsibility to conduct humanity to a future of peace and general welfare'), nationaal onder andere middels de Nederlandsche Vereeniging voor Waardevast Geld, in 1934 mede door hem opgericht. Voor deze vereniging schreef hij in 1937 de brochure *Waardevast geld, de eerste voorwaarde voor het behoud van welvaart, vrijheid en cultuur*. Veel waardering voor zijn plan kreeg Goudriaan overigens niet: op de Amsterdamse effectenbeurs reageerde men lacherig; brieven aan J.M. Keynes en Herbert Hoover bleven goddeels onbeantwoord.⁴⁰

Ook in een andere kwestie die hem na aan het hart lag verhief Goudriaan vergeefs zijn stem. Hij was een der 'zeer weinigen, zo niet de enige' – de woorden zijn van L. de Jong – die trachtte de publieke opinie te mobiliseren voor versterking van de landsverdediging. 'Te wapen!' riep hij in *De Groene*, een week na de Duitse bezetting van het Rijnland.⁴¹ Er is een nieuwe wereldoorlog op komst en de Duitsers zullen ditmaal het Nederlandse grondgebied niet ontzien, voorspelde hij. Het enig mogelijke antwoord: 'Wapenen en nog eens wapenen' ten einde van Nederland 'een onneembaar bolwerk van stelling achter stelling' te maken. Door een soort Maginot-linie aan te leggen langs de hele grens kunnen de strategische voordelen van een opmars door Nederland teniet worden gedaan. Uitvoering van deze 'werken van de allereerste urgentie' biedt bovendien een ongeëvenaarde mogelijkheid tot bestrijding van de werkloosheid, aldus Goudriaan. Zijn oproep vond echter in de pers geen waardering; *Het Volk* sprak zelfs van 'ongereemd extremisme'.

Ook anderszins zette Goudriaan zich in voor de verdediging van de democratie. In 1936 werd hij lid van de één jaar eerder opgerichte vereniging 'Eenheid door Democratie' (EDD), een

vooral door vrijzinnig- en sociaal-democraten gesteunde beweging die zich keerde tegen het opkomend fascisme doch het communisme evenzeer afwees.⁴² In 1938 fungeerde Goudriaan na een conflict in de top – waarbij hij vergeefs bemiddelde – korte tijd als interimvoorzitter van EDD. Ook verscheen van zijn hand een brochure in de door de vereniging uitgegeven 'E.d.D.-Serie': *De eenheid der Nederlandsche democratie* (1937).

Alle huidige democratische partijen in Nederland hebben bestaansrecht, betoogde Goudriaan. Alle hebben hun eigen verdienste voor het Nederlandse volk, alle zijn noodzakelijk voor de vooruitgang. Ook het religieuze element in de partijvorming is een zaak van 'onschatbare waarde', aangezien het ontstaan van zuivere belangenpartijen er in sterke mate door is verzacht en economische tegenstellingen nu al voor een groot deel kunnen worden beslecht 'binnen het vertrouwde milieu van gelijkgestemden'.⁴³ De veel gehekelde versplintering van het nationale partijwezen weerspiegelt juist een der beste eigenschappen van het Nederlandse volk ('dit volk van stugge, onbuigzame, maar vrije en eerlijke karakters') om 'met vreugde in ballingschap' te gaan als dit voor de vrijheid van de eigen mening noodzakelijk is. Twee vijandige stromingen bedreigen nu echter 'ons goede land': communisme en nationaal-socialisme; beide horen in Nederland niet thuis. 'Stem niet op de vijanden van ons land,' zo besloot Goudriaan. 'Blijf trouw aan Nederland.'⁴⁴

De eenheid der Nederlandsche democratie was evenals *Socialisme zonder dogma's* een geloofsbelijdenis, een met ontbloot hoofd geschreven lofzang op Nederland en zijn democratische traditie. (Wat dat betekende voor de historische werkelijkheid mag blijken uit het volgende: in Goudriaans visie was de Nederlandse opstand tegen Spanje ontstaan 'omdat katholieke en protestantsche Nederlanders gelijkelijk de wreedheid en de verachtelijke aanbrengrerij van de Spaansche inquisitie niet konden verdragen'.⁴⁵) Toonde Goudriaan zich hier

een echt romantisch nationalist, in deze brochure bleek hij toch ook weer — evenals in *Socialisme zonder dogma's* — een typisch kind van de Verlichting, met een absoluut geloof in de kracht van de rede, in tolerantie en vooruitgang. Zoals hij in *Waardevast geld* had geschreven: alle democratische partijen willen in wezen hetzelfde: arbeid en welvaart voor heel het volk; de bestaande tegenstellingen zijn een gevolg van gebrek-kig inzicht, en dat is weer te wijten aan de achterlijkheid van de economische wetenschap.⁴⁶ Bemoeienis met de publieke zaak was voor Goudriaan dan ook vooral een kwestie van 'verlichten'.

Toen de oorlog uitbrak was Goudriaan president-directeur van de Nederlandse Spoorwegen. Gezien zijn antifascistische uitlatingen in het verleden — zijn artikel 'Te wapen!' was indertijd ook in de Duitse pers behandeld⁴⁷ — was het te verwachten dat er maatregelen tegen hem zouden worden genomen. Op 7 oktober 1940 werd Goudriaan door de SD gearresteerd en naar Buchenwald vervoerd. Vrijgelaten in mei 1941, werd hij twee maanden later officieel door de Duitsers ontslagen als president-directeur van de NS en in juli '42 opnieuw opgepakt en als gijzelaar gedetineerd in het Groot-Seminarie te Haaren. Zijn medegevangenen kozen hem er tot kampleider. Deze functie vervulde hij tot januari '43 toen de Haarensse gijzelaars werden overgebracht naar Sint-Michielsgestel.⁴⁸

In Sint-Michielsgestel hield Goudriaan zich bewust afzijdig van het beraad over de vernieuwing van het politiek bestel na de bevrijding — uitmondend in de constituering van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) in mei '45 — waardoor dit gijzelaarskamp bekend is geworden.⁴⁹ De 'geest van Gestel', het roepingsbesef bij een deel van de hier bijeengebrachte politieke en maatschappelijke elite om de vooroorlogse verzuiling te doorbreken, stond hem tegen. Bundeling van verschillende levensbeschouwelijke stromingen in een eenheidspartij moest zijns inziens leiden tot steriliteit en verlamming van politiek

scheppingsvermogen. Ook de betrokkenheid van iemand als De Quay met zijn toenmalige antidemocratische opvattingen stootte hem af.⁵⁰ (Eerder, in 1940, had hij een verzoek van De Quay om toe te treden tot de leiding van de Nederlandsche Unie afgewezen.⁵¹)

In de herfst van '44 werd Goudriaan, een jaar eerder opnieuw vrijgelaten, op voordracht van de minister van Binnenlandse Zaken, mr. J. A. W. Burger, door de regering in Londen tot burgemeester van Amsterdam benoemd. Hijzelf gaf er echter de voorkeur aan te worden hersteld in zijn functie bij de Nederlandse Spoorwegen.⁵² Veel plezier heeft hij hieraan niet beleefd: Goudriaan was in 1938 door de regering als buitenstaander bij de NS 'geparachuteerd' en dit had nogal wat ressentiment verwekt; zijn langdurige afwezigheid tijdens de oorlog bood zijn tegenstanders in het NS-establishment de kans een campagne tegen zijn terugkeer voor te bereiden. De persoonlijke verhoudingen waren dermate verziekt dat een van zijn naaste medewerkers, Ch. Driessen, zich geroepen voelde 'Uitspraken, handelwijze en karakter van Prof. Dr. Ir. J. Goudriaan Jr.' middels een brochure publiekelijk aan de schandpaal te nagelen. Goudriaan reageerde met een proces (dat hij later op drie van de vier hoofdpunten zou winnen), maar zijn positie bij de NS was onmogelijk geworden: op verzoek van de minister van Waterstaat nam hij ontslag.⁵³

Hoewel Goudriaan bij het herstel van de spoorwegen in het bevrijde zuiden had getoond een uitmuntend organisator te zijn,⁵⁴ was er voor hem bij de wederopbouw van het land geen belangrijke rol weggelegd. Zijn jarenlange 'Alleingang' begon hem nu op te breken: als politieke eenling viel hij buiten alle circuits. Uit de afwikkeling van de NS-affaire bleek al dat Goudriaan niet over invloedrijke medestanders beschikte en zijn tegenstanders wél; ook het afketsen van zijn benoeming tot directeur van het Nederlands Economisch Instituut was hieraan te wijten. Zijn aanbevelingen als adviseur voor energievraagstukken werden niet overgenomen, evenmin zijn bij

verschillende instanties gedane voorstel alle gevangengenomen NSB'ers volgens één standaardschema te onderzoeken op hun maatschappelijke en intellectuele kenmerken.⁵⁵

Ook na de bevrijding bleef Goudriaan als democraat 'true to character'. In een artikel in *De Groene* kwam hij op tegen het uitstel – onder invloed van de NVB – van de verkiezingen voor de Tweede Kamer tot mei '46. Wie heeft het recht te oordelen over de politieke rijpheid van het Nederlandse volk, zo vroeg Goudriaan zich af. Het zou wel een bijzonder noodlottig gevolg van de Duitse bezetting zijn als het Nederlandse volk 'zich liet paaien door de demagogie, welke door Duitschers en door Nederlanders tegen het parlementaire stelsel is gevoerd'.⁵⁶ In tegenstelling tot de NVB wilde Goudriaan de oude politieke partijen zo snel mogelijk de gelegenheid geven de vooroorlogse draad weer op te nemen.

De activiteiten van de Nederlandse Volksbeweging konden Goudriaan niet bekoren. Een strovuur, noemde hij de NVB in zijn herinneringen,⁵⁷ hoog opgelaaid door 'knappe, maar banale regie'. En hij concludeerde: 'Ter wille van een krampachtig, maar geheel onrealistisch en historisch niet gefundeerd streven naar nationale eenheid, slechts gedragen door enkelingen, [...] heeft men de politieke activiteit van de miljoenen Nederlandse kiezers eigenmachtig vertraagd.'

Het belangrijkste resultaat van de door de NVB gepropageerde 'doorbraak'-gedachte, de oprichting van de Partij van de Arbeid in februari '46, had evenmin zijn instemming. Beter een beginselvaste minderheidspartij, een radicale hervormingsbeweging uitsluitend geleid door de menselijke rede, meende Goudriaan, dan een partij die door de noodzaak van verdere groei voorop te stellen tracht bepaalde kerkelijke groepen aan te trekken en hierdoor aan scheppingskracht inboet. De SDAP had zijns inziens als minderheidspartij 'uitmuntend werk voor het Nederlandse volk verricht' door de andere partijen geleidelijk met haar beginselen te doordringen.⁵⁸

Met de machtspolitieke achtergrond van de doorbraak, de

inbraak in het confessionele electoraat, had Goudriaan geen enkele affiniteit; politiek was voor hem primair een zaak van publieke discussie en wederkerige beïnvloeding, niet van machtsvorming. Zijn ideaal was niet een partij met een zo breed mogelijk maatschappelijk draagvlak en een pluralistische levensbeschouwing zoals de Partij van de Arbeid; wat hij waardeerde in het vooroorlogse bestel was juist dat iedere levensbeschouwelijke stroming er zijn eigen politiek tehuis had.

Al met al voelde Goudriaan zich in het naoorlogse Nederland niet meer thuis. Voortgaande strubbelingen naar aanleiding van het conflict bij de NS, waarbij telkens de invloed van zijn tegenstanders groter bleek dan de zijne, waren de directe aanleiding om in de eerste helft van 1948 stappen te ondernemen om het land te verlaten. In 1949 emigreerde hij naar Zuid-Afrika. Tot 1963 was hij er hoogleraar in de bedrijfseconomie aan de universiteit van Pretoria.

Overigens bleef Goudriaan levendig geïnteresseerd in de ontwikkeling van het socialisme in Nederland.⁵⁹ Interessant was zijn kritiek in 1972 op het WBS-rapport over het particuliere verzekeringsbedrijf van R. van Boven en H. Vos.⁶⁰ Goudriaan keerde zich tegen de verwerping, in dit rapport, van het overheidsmonopolie voor het verzekeringsbedrijf. De stelling in het rapport dat de stimulansen tot kostenbewaking bij staatsmonopolies minder groot zijn dan bij particuliere bedrijven (concurrentie), achtte hij 'anti-socialistisch en onaanvaardbaar voor de moderne bedrijfskunde'. Goudriaan bekende nog steeds de conclusies van het socialisatierapport uit 1920 te onderschrijven. De ontwikkeling sinds die tijd had hem alleen maar in de mening gesterkt dat voor de moderne grote onderneming de rol van de concurrentie is uitgespeeld, dat vrije concurrentie onverenigbaar is geworden met de moderne produktiewijze. Niet door concurrentie verkrijgt men grotere efficiency, aldus Goudriaan, maar juist door 'uitschakeling van alle concurrentie en volledige socialisatie'. Van 'so-

cialist zonder dogma's' in de jaren dertig tot pleitbezorger van de klassieke sociaal-democratie in de jaren zeventig – het was Goudriaan ten voeten uit in al zijn glorieuze eigenzinnigheid.

Goudriaan overleed op 22 maart 1974, op tachtigjarige leeftijd. J. J. van der Lee herdacht hem in *Socialisme en Democratie*.⁶¹ Een begaafd wetenschapsman, erudiet, in vele opzichten geniaal, oordeelde hij, daarenboven zeer warmvoelend en menselijk. 'Maar hij was geen geduldig man met een talent voor langdurig en tactvol overleg. Hij was een doordouwer, die op tenen trapte. Goudriaan had alle "défauts de ses qualités".'

Besluit

Goudriaan had een uitgesproken technocratische en paternalistische visie op de 'maakbaarheid' van de samenleving. Al in 1920, in een polemiek in *Het Volk*,⁶² had Emanuel Boekman hem verweten de sociale ontwikkeling te bezien als een technicus die meent dat ook hier 'passer en lineaal kunnen worden aangewend'. Toch was Goudriaan allerminst uitsluitend de koele rekenaar maar evenzeer de hooggestemde idealist met een zwak voor grote woorden – een man van cijfers maar ook van hoofdletters en uitroepetekens. Hij was een rationalist voor wie het heil van de mensheid besloten lag in de vrije werking van de rede, maar een rationalist die het primaat erkende van de emoties als drijfveer van het menselijk handelen.⁶³ Om gehoord te worden diende daarom in zijn optiek ook de rede te spreken met de passie der emotie, in dit geval de liefde voor waarheid en rechtvaardigheid.

De consequenties van deze geestesgesteldheid: vertrouwen op overtuiging in plaats van machtsvorming in combinatie met gepassioneerde rechtlijnigheid in plaats van diplomatieke flexibiliteit, maakten Goudriaan totaal ongeschikt voor het politieke bedrijf. Qua temperament was hij een extremist – met een boodschap van samenwerking en tolerantie, matiging en harmonie. Door zijn polemische inslag en ongebreideld

individualisme vervreemde hij potentiële medestanders van zich en bleef hij een politieke eenling, zonder werkelijke invloed.

In de vernieuwing van de SDAP heeft Goudriaan dan ook geen werkzaam aandeel gehad, hoewel juist hij al in een vroeg stadium alle belangrijke elementen ervan: de ethische fundering van het socialisme, het concept van 'social engineering', de positieve waardering van de Nederlandse democratische en culturele traditie en het idee van een democratisch-socialistische volkspartij, in zijn maatschappijbeschouwing verenigde. Ging de vernieuwing van de SDAP tenminste nog in de door hem gewenste richting, met de vorming van de Partij van de Arbeid had Goudriaan niets uit te staan, noch praktisch noch ideologisch, daar de gedachte die eraan ten grondslag lag, de doorbraak, in het geheel zijn sympathie niet had. (De 'doorbraak' naar een democratisch-socialistische volkspartij die Goudriaan voor ogen stond, was er een naar de midden-groepen en niet naar de confessionele zuilen.)

Goudriaan was te zeer een solist om hem als wegbereider van het moderne democratisch-socialisme te kunnen aanmerken. Hoogstens kan men hem, in abstract ideeënhistorisch opzicht, een voorloper noemen – geen politieke vernieuwer maar de auteur van een eigenzinnig boek dat preludeert op tal van latere ontwikkelingen en dat ooit naar voren is gehaald als 'eerste symptoom van de omzwaaiing der gedachten' in de SDAP.

Noten

1. H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam 1955, p. 69, 75.

2. J. Rogier, 'Emanuel Boekman: van anarchist tot monarchist', in: T. Jansen en J. Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek*, Nijmegen 1983, p. 84.

3. S. de Wolff, *En toch...! Driekwart eeuw socialisme in vogelvlucht*, Amsterdam 1951, p. 212 e.v.
4. Zie H. Lintsen, 'De Delftse Polytechnische school als bakermat van socialisme 1900-1925', in: J. Bank e. a. (red.), *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1980, p. 87-102.
5. J. Goudriaan, *Vriend en Vijand. Herinneringen aan de Nederlandsche Spoorwegen 1938-1948*, Amsterdam 1961, p. 65.
6. Idem, p. 12.
7. J. Goudriaan, *Socialisme zonder dogma's*, Haarlem 1933, p. 18-19.
8. *Vriend en Vijand*, p. 92-93.
9. A. Peper, 'Socialisme en Technocratie', in: *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA*, Amsterdam 1982, p. 25; zie ook H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*, Leiden 1978, p. 29-34.
10. Zie J. Nekkers, 'Een ingenieur in de politiek: Hein Vos en het Plan van de Arbeid', in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 42, nr. 2 (febr. '85), p. 51; een bewerkte versie van dit artikel in: J. Jansen van Galen e. a., *Het moet, het kan! Op voor het Plan! Vijftig jaar Plan van de Arbeid*, Amsterdam 1985, p. 101-123.
11. J. Goudriaan, 'Gedachten over Socialisatie', *Het Volk*, 28-8-1920.
12. *Vriend en Vijand*, p. 274.
13. J. Goudriaan, 'Schablone-Marxisme', *Het Volk*, 16-10-1920.
14. J. Goudriaan, 'Kinderen van dezen tijd', *De Socialistische Gids*, jrg. 1931, p. 769-784; p. 867-881.
15. J. Goudriaan, 'Replieken', *Het Volk*, 27-11-1920.
16. *Vriend en Vijand*, p. 12.
17. Zie J. C. H. Blom, *De munterij op De Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland*, Utrecht 1983, p. 155-193.
18. *De Groene*, 18-2-1933.
19. Rudolf Kuyper in *De Groene*, 25-2-1933.

20. *Het Volk*, 4-3-1933.
21. *De Sociaal-Democraat*, 25-2-1933.
22. Blom, p. 163-64.
23. *Socialisme zonder dogma's*, p. 21-22.
24. Idem, p. 26-30.
25. Idem, p. 46-47; p. 107-08; p. 11-12; p. 32, 85, 106, 127.
26. Idem, p. 68-70; p. 113-118.
27. Idem, p. 14-15; p. 18-20; p. 109-111.
28. Idem, p. 31-50.
29. Idem, p. 57-68.
30. Idem, p. 77-86.
31. Idem, p. 118-121.
32. Idem, p. 50-57; p. 61-62; p. 122-129.
33. *De Socialistische Gids*, jrg. 1933, p. 561 e.v.
34. Voor een gedetailleerde beschrijving van de vernieuwing vanuit de optiek van het program van '37, zie Joh. S. Wijne, 'Op weg naar de Partij van de Arbeid. Het beginselprogram van de SDAP van 1937 en het streven naar een democratisch-socialistische volkspartij', in: J. Bank e. a. (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1983, p. 148-175; voor de vernieuwing en het Plan van de Arbeid: J. Nekkers, 'Sentiment en program', in: J. Jansen van Galen e. a., p. 11-100; vgl. L. Wijmans, 'Van SDAP naar PVDA, maatschappijbeelden en strategieën', in: J. Huige e. a. (red.), *Niet bij puinruimen alleen. Economische crisis en socialistische politiek in Nederland*, Amsterdam 1980, p. 26-73; idem, 'Sociologie, Sociaal-Democratie en de Middenklasse', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. '78-'79, dl. 5, p. 597-623, jrg. '79-'80, dl. 6, p. 100-122.
35. Voor de tekst zie K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*, Amsterdam 1945, bijlage D; zie bij voorbeeld paragraaf III, lid 3; paragraaf IV, lid 6 en 7; paragraaf XIV, lid 26; paragraaf XV, lid 28 en 29.
36. Vgl. de slotzin, paragraaf XXVI, lid 53.
37. *Vriend en Vijand*, p. 11-13.
38. J. Goudriaan, *Waardevast geld, de eerste voorwaarde*

voor het behoud van welvaart, vrijheid en cultuur, Haarlem 1937, p.6-7, 9, 34-35; idem, *How to stop deflation*, London 1932, p. 27-28.

39. *Het moderne geldwezen*, dertiende geheel herziene druk, bewerkt door prof. dr. H. de Haan, prof. drs. S. Korteweg, dr. S.K. Kuipers en drs. J.K.T. Postma, dl. IV, 'De geldpolitiek', Amsterdam 1976, p.186-87; *Socialisme zonder dogma's*, p. 86, noot I.

40. *Vriend en Vijand*, p. 77-78.

41. *De Groene*, 4-4-1936 (het artikel was een jaar eerder geschreven maar toen niet gepubliceerd); L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. I, 's-Gravenhage 1969, p. 600-601 (wetenschappelijke editie).

42. Voor EDD zie P. Benders en J. Brauer, 'Eenheid door Democratie, een volksbeweging tegen de dictatuur (1935-1940)', in: *Spiegel Historiae*, jrg. 20, nr. 10 (okt. '85), p. 424-431.

43. J. Goudriaan, *De eenheid der Nederlandsche democratie*, z. pl., z. j. (1937), p. 1-7.

44. Idem, p. 21-27.

45. Idem, p. 21.

46. *Waardevast geld*, p. 38-39.

47. *Vriend en Vijand*, p. 88.

48. Voor Goudriaans wederwaardigheden tijdens WO II: *Vriend en Vijand*, p. 86-232.

49. Zie M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd*, Alphen aan den Rijn 1979; J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, Deventer 1978.

50. *Vriend en Vijand*, p. 163-166.

51. Idem, p. 121-22.

52. L. de Jong, dl. 10b, tweede helft, p. 1024-1025 (wetensch. ed.).

53. A. J. C. Rüter, *Rijden en Staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd*, 's-Gravenhage 1960, p. 428-430; vgl. *Vriend en Vijand*, p. 184 e.v.

54. De verzetsman A. Voorwinde noemde Goudriaan in een brief aan koningin Wilhelmina, d.d. 30-11-1944, 'een van de beste organisatoren waarover Nederland beschikt': L. de Jong, dl. 10a, tweede helft, p. 920 (wetensch. ed.).

55. *Vriend en Vijand*, p. 233 e.v.; p. 131, noot 1.

56. J. Goudriaan, 'Spoedige verkiezingen noodzakelijk', *De Groene*, 8-9-1945; zie ook zijn voorstellen voor een nieuw kiesstelsel, bedoeld om het democratisch bewustzijn, de betrokkenheid bij de publieke zaak te stimuleren: *De Groene*, 5-1-1946; 2-2-1946; 13-4-1946.

57. *Vriend en Vijand*, p. 248-49.

58. Idem, p. 250.

59. J.J. van der Lee, 'In memoriam prof. dr. ir. Jan Goudriaan', *Socialisme en Democratie* 31 (1974), p. 306-307.

60. J. Goudriaan, 'Het particuliere verzekeringsbedrijf; socialisatie of ordening?', *Socialisme en Democratie* 29 (1972), p. 284-292.

61. Van der Lee, p. 307.

62. *Het Volk*, 30-10-1920.

63. *Socialisme zonder dogma's*, p. 6-8.

Rode Familie

SJAAK HUBREGTSE

Uitgeverij De Arbeiderspers

Vier heren compareren op 21 mei 1929 voor de Amsterdamse notaris Van Riel, en verklaren een naamloze vennootschap op te richten genaamd *N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij 'De Arbeiderspers'* en gevestigd te Amsterdam.

Het zijn de heren Jan Oudegeest en dr. Florentinus Marinus Wibaut, beiden optredend als lid en vertegenwoordiger van het bestuur van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland¹, de heer Simon de la Bella jr., lid en vertegenwoordiger van het bestuur van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen² en de heer Ybele Geert van der Veen, onder andere directeur van *N.V. Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling'* te Amsterdam³.

Het kapitaal van de vennootschap bedraagt *f* 200.000 en is verdeeld in 200 aandelen van *f* 1000. In dit kapitaal is deelgenomen door de SDAP (1 aandeel), het NVV (100 aandelen) en de diverse door Van der Veen vertegenwoordigde bedrijven (99 aandelen).

Waarvan akte in de *Nederlandsche Staatscourant* van donderdag 25 juli 1929.

Aldus is het formele ontstaan van De Arbeiderspers beknopt maar afdoende beschreven. Het zal echter duidelijk zijn dat een geschiedenis van De Arbeiderspers hiermee niet kan beginnen: daarvoor is de onlosmakelijke voorgeschiedenis te belangrijk.

Over de geschiedenis van De Arbeiderspers is al het een en ander geschreven: ik noem alleen *Het wervende woord* en *De val van de Rode Burcht*, die samen al meer dan zeshonderd

bladzijden tellen.⁴ Het merkwaardige is dat niet alleen in deze twee boeken maar ook in alle andere publikaties bijna uitsluitend aandacht wordt besteed aan het *kranten*bedrijf van De Arbeiderspers. Nu moge het waar zijn dat die tak van het bedrijf de meest opzienbarende en dramatische ontwikkeling te zien heeft gegeven, daarnaast waren er ook een *boeken*bedrijf en een *uitgeverij*. De geschiedenis van die uitgeverij (tot 1971) staat centraal in dit artikel, dat overigens niet meer pretendeert te zijn dan een schets.

Bij sommige lezers zou de indruk kunnen ontstaan dat in wat volgt het sociaal-democratische aspect onderbelicht is gebleven, terwijl aan schijnbaar irrelevante zaken als vormgeving en typografie aandacht wordt besteed. Daarbij bedenke men dan, ten eerste, dat de uitgeverij weliswaar formeel deel uitmaakte van 'de rode familie', maar toch, behalve als integreerend onderdeel daarvan, vooral ook beschouwd moet worden als in de loop der jaren steeds autonomer wordend bedrijf, en, ten tweede, dat er tussen socialisme en typografie een aanwijsbare relatie bestaat⁵, en het zeker niet toevallig of van zijdelings belang is dat de AP-uitgeverij zich onder andere kenmerkte door goede typografie. Geheel voorbijgaan aan deze kwaliteit zou dus een tekortkoming zijn.

De negentiende eeuw

In de negentiende eeuw, voornamelijk tussen 1825 en 1875, verschenen in vele Europese landen goedkope boekenseries; ook in Nederland was dat het geval. De verklaring voor dit verschijnsel is tweeledig.

Ten eerste was het technisch mogelijk geworden om drukwerk in relatief grote oplagen en tegen lage kostprijs te produceren, door de komst van de boekdruk-snelpers. Deze snelpers – waarbij de traditionele degel was vervangen door een drukcilinder – was ontwikkeld door de Duitse constructeurs Koenig & Bauer in opdracht van *The Times* te Londen, waar

men het eerste exemplaar in gebruik nam in november 1814. De eerste snelpers in Nederland werd in 1828 aangeschaft door de firma Enschede in Haarlem, en pas rond 1850 werd hij hier op ruimere schaal in gebruik genomen.

In de tweede plaats leidde de technische mogelijkheid om grotere oplagen te produceren tot de bedrijfseconomische behoefte aan grotere omzet. Men hoopte die te kunnen realiseren door van het boek meer dan voorheen een 'merkartikel' te maken, en het middel bij uitstek om dat te bereiken leek de *reeks*. Dit zakelijke gegeven, gekoppeld aan eveneens aanwezige overwegingen van idealistische aard, leidde tot het ontstaan van vele 'volksopvoedkundige' reeksen. Zo verschenen in 1851 de reeks 'Volksletterkunde', uitgegeven door de Vereniging 'De Vriend van Armen en Rijken', en in Vlaanderen het 'Willemsfonds'. In 1853 begonnen de series 'Volksbibliotheek' en 'Klassiek Letterkundig Panthéon'. In Sijthoffs 'Algemene Bibliotheek' verschenen tussen 1870 en 1876 honderd deeltjes à vijftien cent.

Bij tal van deze reeksen, fondsen en bibliotheken is ontegenzeggelijk sprake van een zekere sociale bewogenheid. Dat we niettemin de term 'socialisme' nooit tegenkomen is gemakkelijk te verklaren: tot het laatste kwart van de negentiende eeuw was dat nauwelijks een bekend begrip, laat staan dat er sprake was van een georganiseerde beweging. De eerste socialistische organisatie in Nederland was de Sociaal-Democratische Bond, opgericht in 1881.

Ook in het laatste decennium van de negentiende eeuw waren er in Nederland nog maar weinig theoretisch onderlegde socialisten. Henri Polak schreef in 1896 dat hij door Bellamy 'een quasi-begrijpende gevoelssocialist' was geworden, maar pas door kennisname van William Morris' visie op de toekomstige socialistische maatschappij 'eenig benul' had gekregen van 'de samenleving die moest komen'.⁶

Natuurlijk hebben talrijke personen invloed gehad op de vorming van het socialisme in Nederland; van hen noem ik

hier met name William Morris, omdat van hem — weliswaar een figuur van zeer uitzonderlijk formaat en belang⁷ — misschien toch niet algemeen bekend is dat hij op de beginjaren van het Nederlandse socialisme grote invloed heeft gehad, zoals onder andere werd aangetoond in een artikel van Gerlagh.⁸ Morris publiceerde in 1891 de utopische roman *News from Nowhere* en Frank van der Goes vertaalde dit werk in 1894 onder de titel *Nieuws uit Nergensoord*. P.J. Troelstra nam in zijn bundel *Van leed en strijd* (1898) enkele socialis-tische strijdliederen van Morris op, en ook op de politisering van Henriëtte Roland Holst en Herman Gorter had Morris aantoonbare invloed. De hierboven genoemde Polak, Van der Goes en Troelstra behoorden in 1894 tot de oprichters van de SDAP, die zich toen afsplitste van de SDB.

Brochurenhandel der SDAP, 1898-1915

De pas opgerichte SDAP had natuurlijk behoefte aan een eigen nieuwsblad en aan verspreidingsmogelijkheden voor meer omvangrijke teksten. Op 4 januari 1896 verscheen het eerste nummer van *De Sociaaldemokraat*, Orgaan der SDAP; het weekblad werd in Rotterdam gedrukt door de firma Masereeuw & Bou-tens. Vooral Troelstra ijverde ervoor dat het weekblad een dagblad zou worden, en in 1900 was het zover: op 26 maart rolde het eerste nummer van *Het Volk, Dagblad voor de Ar-beiderspartij* van de pers. Die pers stond inmiddels in Amster-dam: *Het Volk* werd gedrukt door Stoomdrukkerij Vooruit-gang, gevestigd in een voormalig dropfabriekje aan de Gelder-sche Kade.

Intussen was in 1898 ook opgericht de 'Brochurenhandel der SDAP', die we moeten beschouwen als eerste voorloper van het AP-boekenbedrijf en de uitgeverij. Zoals ook De Glas opmerkt⁹, is het niet eenvoudig om een goed beeld te krijgen van het fonds dat deze handel van 1898 tot het eind van zijn bestaan in 1915 opbouwt. Aanvankelijk verschijnen er geen

prospectussen, maar wordt er geadverteerd in partijorganen. Zo wordt in *Het Volk* — dat in de eerste jaren nog geen volwaardig nieuwsblad is, maar een strijdorgaan met weinig tekst — regelmatig de vierde (tevens laatste) bladzijde gevuld met aanbiedingen. Of het dan boeken of brochures betreft, en of het eigen uitgaven zijn of niet, is dikwijls niet duidelijk. Zeker is dat vanaf 1899 de *Arbeidersjaarboekjes* verschijnen, 'onmisbaar voor alle georganiseerde arbeiders'. Deze jaarboekjes bevatten 'naast de zeer uitvoerige adreslijsten van onze arbeidersorganisaties' een soort jaarverslagen van De Vakbeweging, Onze Partij, De Vrouwenpartij, De Arbeiderspartij in de Tweede Kamer, De Coöperatieve Beweging, een Buitenlands Overzicht; verder onder andere geschreven portretten van belangrijke personen, gedichten, et cetera. In 1910 telt het boekje 150 bladzijden en kost vijftien cent.

Volgens een globale schatting brengt de Brochurenhandel tussen 1898 en 1916 zo'n 150 titels uit. Het meest opvallende verschil met de goedkope negentiende-eeuwse reeksen is dat die veel belletrise bevatten, en de Brochurenhandel, afgezien van enkele socialistische liederenbundels, uitsluitend nonfiction op de markt brengt. Hoewel ook actuele politieke onderwerpen aan de orde komen — spoorwegstaking 1903, 'lintjeszaak' van Abraham Kuyper, et cetera — wordt het fonds toch vooral gekenmerkt door uitgaven die de sociaal-democratische beginselen verklaren, verdedigen en verspreiden; hoofdonderwerpen zijn bij voorbeeld uitbreiding van het kiesrecht en verbetering van de sociale wetgeving.

Een belangrijke reeks is 'De Sociale Bibliotheek', onder redactie van Troelstra en Polak, waarin bij voorbeeld verschijnen: Friedrich Engels, *Het ontstaan van de familie, van het privaat-eigendom en van de staat*, Karl Kautsky, *Thomas More en zijn Utopia*, Jos Loopuit, *Het anarchisme in de arbeidersbeweging* en W.H. Vliegen, *Het kapitalisme in Nederland*.

Auteurs worden hoofdzakelijk gerekruteerd uit partij- en vakbondskader (in 1905 werd het Nederlands Verbond van

Vakverenigingen opgericht); buitenlandse en marxistische teksten worden nauwelijks aangeboden. Alles bijeen een typisch sociaal-democratisch beeld, waarin het bevechten van maatschappelijke acceptatie en parlementaire macht centraal staat, en weinig ruimte is voor marxistisch-socialistische opvattingen en publikaties.

Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat het tot een afscheiding komt: in 1909 richten de geroeyeerde Wijnkoop en Van Ravesteyn de Sociaal Democratische Partij op: de latere Communistische Partij Holland (1918) en Communistische Partij van Nederland (1935). De SDP begint een eigen brochurenhandel, die via de 'Brochurenhandel CPN' in 1934 zal resulteren in de oprichting van Uitgeverij Pegasus. Deze tak van het socialistische uitgevers- en boekenbedrijf blijft hier verder buiten beschouwing.

*n. v. Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling',
1915-1929*

Het Volk ontwikkelde zich niet stormachtig. Het bleef een grijze krant gevuld met saaie kamerverslagen en belerende teksten; enig lichtpuntje was de strip 'Bulletinje en Boonestaak', geschreven door redacteur binnenland A. M. de Jong. Toch zat er wel groei in. Het aantal abonnees steeg van 5000 in 1900 tot 25.000 in 1915; de drukkerij verhuisde van de Geldersche Kade naar Keizersgracht 378 en heette niet langer Stoomdrukkerij, maar n. v. Electriche Drukkerij Vooruitgang. Directeur was nog steeds Hermanus Masereeuw. Op 13 december 1915 verscheen Masereeuw voor de notaris, in gezelschap van Machiel Elias Barentz, directeur van *Het Volk*, en Jan Willem Matthijsen, secretaris van de SDAP: opgericht werd de n. v. Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling'. Aldus ontstond de directe voorloper van Uitgeverij De Arbeiderspers. De oprichtingsadvertentie verscheen in het *Nieuwsblad voor de Boekhandel* van 28 januari 1916.

Van een aanhangsel van de SDAP was het boekenbedrijf dus veranderd in een zelfstandige rechtspersoon, en van een brochurenhandel in een echte uitgeverij. Toch zou gedurende de eerste vijf jaar Ontwikkeling het uitgavenbeleid niet noemenswaardig veranderen. Het bleef een typisch nonfiction-fonds, waarbinnen het accent bleef liggen op publikaties over politieke, economische en sociale onderwerpen, uiteraard belicht vanuit sociaal-democratisch perspectief. Kenmerkend is de eerste prospectus (die al in december 1915 verscheen), waarin slechts één titel wordt aangeboden: *De Socialistische Gids*, Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (f 5,— per jaar). De redactie werd gevormd door W. A. Bongers, F. van der Goes, R. Kuyper, J. Loopuit, Henri Polak en W. H. Vliegen; de typografie van het omslag werd verzorgd door Sjoerd de Roos. Tot de vele medewerkers behoren C. S. Adama van Scheltema, Albert Hahn, S. de Miranda, Is. Querido en F. M. Wibaut. In de tweede jaargang werd de redactie uitgebreid met Adama van Scheltema en Troelstra. Deze namen zijn indicatief voor het feit dat ook in de Ontwikkeling-periode nog vele auteurs behoorden tot de kring van partij- en vakbondsfunctionarissen, van wie velen het intussen hadden gebracht tot Kamer-, Staten- of gemeenteraadslid, wethouder of burgemeester.

Pas in het begin van de jaren twintig is er werkelijk sprake van ontwikkeling en vooruitgang. Het fonds breidt zich zowel kwantitatief als inhoudelijk sterk uit: niet alleen gaat het nonfiction-fonds duidelijk zijn partij-ideologische kader te buiten, maar bovendien verschijnt daarnaast een aanzienlijk fiction-fonds. Er gaat regelmatig een mededelingenblad verschijnen en distributiemogelijkheden worden vergroot door de vestiging van een aantal over het land verspreide winkels.

De afdeling nonfiction brengt dus niet langer uitsluitend publikaties over sociaal-economische onderwerpen, politiek, kiesrecht et cetera. Nieuw zijn boeken op het gebied van na-

tuurlijke historie, kunst en cultuur, huishouden en hobby. Nog veel ingrijpender is de uitbreiding van het fiction-fonds, dat tot nu toe immers nauwelijks bestond. Er verschijnen romans, gedichten, toneelstukken en kinderboeken, die samen uiteindelijk zo'n 25 procent van het fonds vormen. Veel van deze titels worden ondergebracht in reeksen, nog steeds volgens de sinds de negentiende eeuw gehuldigde opvatting dat het boek als merkartikel een grotere klantenbinding en afzet garandeert.¹⁰ Zo verschijnen in de ОТВ ('Ontwikkeling's Toneelbibliotheek') teksten die bestemd zijn voor 'dilettanten-toneelverenigingen'; 'Uit het Leven' is de bibliotheek voor jongens en meisjes, onder redactie van A.M. de Jong. De bekendste van deze reeksen is zonder twijfel de ARBO ('Algemene Roman Bibliotheek van Ontwikkeling'), die in 1926 begint en ruim veertig jaar blijft bestaan. In het eerste seizoen 1926-1927 verschijnen zes delen, waarop men zich kan abonneren voor zes tweemaandelijks termijnen van f 1,50. Naast werk van Nederlandse auteurs als Jef Last, Theo Thijssen en A.M. de Jong (*Frank van Wezels Roemruchte Jaren*) verschijnt veel buitenlands proza van populaire schrijvers als Vicky Baum en Laurids Bruun, en van internationaal als maatschappijkritisch bekendstaanden als Andreas Latzko (de Hongaar die een halve Nederlander werd), Alexander Kielland en Upton Sinclair.

Vanaf juli 1924 verschijnt regelmatig het mededelingenblad *De Boekenvriend*. In het eerste nummer worden onder andere aangeboden: G. van den Bergh, *De medezeggenschap der arbeiders in de partikuliere onderneming*, F. Muckle, *Socialistische denkers*, Th. van de Waerden, *Het Taylorstelsel* en H.A. Wiersma, *Socialisme en wereldbeschouwing*.

Intussen is de strijd voor maatschappelijke acceptatie van de sociaal-democratie, waarvoor ten tijde van de Brochurehandel zo was geijverd, natuurlijk nog lang niet gestreden. Ook in de Ontwikkeling-tijd is er nog een heftige zuilenstrijd gaande, die onder andere tot uiting komt in weerstand tegen sociaal-democratische publikaties (vooral onder protestantse

en katholieke volksdelen) en de weigering van gevestigde boekhandelaren om titels uit het Ontwikkeling-fonds in voorraad te nemen. Dit gegeven, gecombineerd met het streven naar een hechte band met het (potentiële) publiek, leidt tot het opzetten van eigen distributiekkanalen: er worden eigen winkels geopend. In 1924 heeft Ontwikkeling er zes: in Amsterdam, Groningen, Den Haag, Leeuwarden, Rotterdam en Utrecht. In 1927 is die in Rotterdam verdwenen en zijn er nieuwe geopend in Zaandam en Leiden.

Om tot een goed begrip te komen van de reden waarom De Arbeiderspers werd opgericht, is het nodig nu weer even onze aandacht te richten op het krantenbedrijf. Naast *Het Volk*, sinds 1900 verschijnend in Amsterdam, was intussen nóg een sociaal-democratisch dagblad op de markt gekomen, en wel in Rotterdam. De aldaar in 1904 opgerichte Coöperatie Voorwaarts, uitgeefster van het *Volksdagblad*, werd in januari 1920 de N. V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij Voorwaarts. Deze naamloze vennootschap begon in 1921 met de verspreiding van het dagblad *Voorwaarts* onder 16.000 abonnees. Hoofdredacteur werd Y. G. van der Veen, sinds 1917 Rotterdams correspondent voor *Het Volk*.

In tegenstelling tot *Het Volk* streefde *Voorwaarts* ernaar een populair gezinsblad te worden, en in die opzet slaagde het: onder andere door een levendige opmaak met grote koppen en foto's, veel plaatselijk nieuws, sport- en vrouwenrubrieken, en de door Arie Pleysier geschreven strip 'Snuffelgraag en Knagelijntje'. In 1923 werd Van der Veen behalve hoofdredacteur ook directeur, en onder zijn harde maar bewame zakelijke en journalistieke leiding werd *Voorwaarts* een populaire en winstgevende krant. In Amsterdam wekte dit succes natuurlijk (?) de nodige wrevel en afgunst. Een overeenkomst voor wederzijdse nieuwsuitwisseling werd verbroken, waarop Van der Veen ijskoud in Amsterdam een bijkantoor van 'Dagblad Voorwaarts Rotterdam' vestigde. Wederzijds beschuldigde men elkaar van deloyaliteit.

Het is duidelijk dat deze tragi-komische concurrentieslag binnen de sociaal-democratische pers niet langer mocht voortduren. Als rechtstreeks gevolg van het journalistieke en zakelijke succes van *Voorwaarts* werd op congressen van SDAP en NVV dan ook besloten een overkoepelende N.V. op te richten, waarin behalve *Het Volk* en *Voorwaarts* ook Boekhandel en Uitgevers Maatschappij 'Ontwikkeling' zou worden ondergebracht. Zo ontstond op 21 mei 1929 N.V. De Arbeiderspers.

N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij 'De Arbeiderspers'

De eerste jaren, 1929-1940

Voor de buitenwereld manifesteerde de nieuwe onderneming zich waarschijnlijk het meest indrukwekkend door de nieuwbouw aan het Hekelveld. Deze zou natuurlijk niet mogelijk geweest zijn als de AP uitsluitend had beschikt over het stichtingskapitaal van f 200.000. In de jaren 1929-1931 leende de AP echter ruim 3,2 miljoen gulden: een miljoen door een obligatielening en twee miljoen tweehonderdachtentwintig duizend gulden van de bij het NVV aangesloten vakorganisaties. Nog in het oprichtingsjaar 1929, op 15 december, stak president-commissaris F.M. Wibaut de eerste spade in de grond, en ruim achttien maanden later reeds, op 31 oktober 1931, vond de officiële opening plaats. Het was een gebouw 'van waarlijk indrukwekkende schoonheid', zo schreef algemeen directeur Y.G. van der Veen, maar: 'Het dankt zijn ontstaan niet aan de begeerte om de macht en de beteekenis der socialistische pers in een grootsch monument van bouwkunst te symboliseren. De tijd daarvoor is niet gekomen. De bouw aan het Hekelveld is geboren uit noodzaak, uit dringende behoefte aan ruimte en aan doelmatige gelegenheid tot uitoefening van ons bedrijf. In overeenstemming met de gestelde eischen is de gevel eenvoudig en sober, met geen andere "versiering" dan een voor reclame te benutten uitbouw. Deze gevel heeft geen andere

pretenties dan het front te zijn van een gebouw, waarin gewerkt wordt.’¹¹

En gewerkt werd daarin, onder leiding van Van der Veen. De oplagecijfers stegen van 77.432 in 1929 (*Het Volk* en *Voorwaarts* samen) tot 213.594 in 1940 (*Het Volk*, met diverse rayonedities). Het tragische is echter dat Van der Veen ondanks zijn formidabele prestaties niet beschouwd kan worden als een onomstreden sieraad voor de arbeidersbeweging. Hij was zwijgzaam, ontoegankelijk en autoritair, en eiste orde, tucht en maximale prestaties. In 1928, nog bij *Voorwaarts*, schreef hij: ‘Een ernstig euvel acht ik voorts de onvoldoende arbeidsprestatie, die ik in het algemeen moet constateeren. Onvoldoende in dezen zin, dat de intensiviteit van den arbeid te wenschen overlaat. Behoudens wellicht enkele uitzonderingen is het personeel van goeden wil en met goede bedoelingen beziel. In het bijzonder geldt dit van de afdeulingschefs. Men verstaat echter niet de kunst de arbeidsprestaties op te voeren tot het tempo van het moderne bedrijf. Er heerscht een goeddelijk tempo, dat wellicht in het kleinbedrijf op zijn plaats is, maar dat in het grootbedrijf tot ontoelaatbare verspilling van arbeidskracht leidt.’¹² In 1929 stelde hij voor het Amsterdamse personeel een ‘Reglement van Orde’ op, dat vanwege zijn ‘diep vernederend’ karakter leidde tot een protestbrief van het personeel. Het bevatte artikelen als ‘Er wordt onder het werk slechts gesproken als de arbeid dit noodig maakt’, ‘Het is verboden groepjes te vormen voor de straatdeuren of op de trottoirs welke zich voor de onderneming bevinden’, en ‘Het bezoek aan de toiletten geschiedt bij voorkeur in de rustpauze doch is behoudens uitdrukkelijke machtiging van den afdeulingschef verboden tot een half uur na het begin en na een half uur voor het eindigen van den diensttijd’.

Over medezeggenschap zei Van der Veen in een interview het volgende: ‘Dat is een teer punt! De oorspronkelijke vorm: medezeggenschap van het personeel in alle bedrijfsaangelegenheden, was geen succes. Persoonlijk geloof ik, dat de men-

schen daar nog niet rijp voor waren. Nu zijn we bezig, de medezeggenschap in beperkten vorm te doen herleven. In de leiding van het bedrijf kunnen de arbeiders geen deel hebben — die hoort bij hem, die de verantwoording draagt. Het leiden van een bedrijf is een apart vak. Zoo min als die leider op alle onderdelen van het bedrijf vakman kan zijn — zo min heeft elk willekeurig lid van het bedrijf verstand van hetgeen voor een goede leiding noodig is. Persoonlijk ben ik van meening, dat er in ieder bedrijf een voor z'n taak berekend gezag behoort te zijn. De sociaal-democraten strijden voor een geordende samenleving — hun eigen bedrijf moet dan ook een geordend bedrijf zijn. Ben ik dan tegenstander van medezeggenschap aan den top — ik ben er vóór, dat de arbeiders, via hun vakbonden in bedrijfsraden vertegenwoordigd, gelijkberechtigtd met de ondernemers, zich kunnen uiten. Inzake hun arbeidsvoorwaarden behooren de arbeiders uiteraard volledige medezeggenschap te hebben. Het advies der deskundige arbeiders over onderdelen van hun bedrijf — elk op eigen terrein — heeft voor de leider van het bedrijf veel nut. Ik ben een groot voorstander van dezen vorm van overleg.¹³

Tot zover over de man die als grondlegger van het bedrijf beschouwd moet worden en er van 1929 tot 1940 algemeen directeur van was. Opgemerkt zij nog dat Van der Veen oorspronkelijk onderwijzer was: binnen het arbeidersmilieu de typerende eerste stap op weg naar intellectuele ontwikkeling, waarvan vele voorbeelden te noemen zijn.

Zo was ook Piet Schuhmacher onderwijzer, voor hij onder Van der Veen directeur van de uitgeverij werd. Onder zijn leiding werd het beleid voortgezet dat de laatste tien Ontwikkelingsjaren kenmerkte: kwantitatieve en inhoudelijke uitbreiding van het fonds, verruiming van afzetkanalen en intensivering van de publiciteit.

Het aandeel fictie blijft gestaag groeien, zoals blijkt uit de fondslijst van september 1935. Die telt 128 titels, waarvan 58

nonfiction (45%), 44 fiction (35%) en 26 jeugdboeken (20%).

De 58 nonfiction-titels zijn verdeeld over vier rubrieken: 'wetenschappelijke werken' (27), waarin politiek, vakbeweging en economie de belangrijkste onderwerpen zijn, 'diversen' (7), over hobby en vrijetijdsbesteding, 'natuur-historische werken' (15) en 'Kleine Cultuur-bibliotheek' (9). De 'Kleine Cultuur-bibliotheek' was in 1934 begonnen, met vijf deeltjes à f 1,20 die elk ± 100 bladzijden tellen, waarvan 24 met illustraties op kunstdrukpapier. In 1936-1937 begonnen nog drie belangrijke series: de 'Tijd en Taak-serie', de 'Socialistische Studie-bibliotheek' en de 'Nieuwe Internationale Bibliotheek'. De 'Tijd en Taak-serie' stond onder redactie van dr. W. Banning en was bedoeld voor 'wie zich tot het religieus-socialisme voelt aangetrokken en van haar uitingen wil kennismaken'. 'De boekjes hebben een omvang van 80 tot 100 pagina's en zijn in stevig omslag gebrocheerd. De prijs per deeltje bedraagt 85 cent. Wie zich echter abonneert betaalt slechts 65 cent per deeltje.' Titels waren onder andere: Banning, *Geloof en arbeid*, J.A. Bruins, *Kerk en socialisme* en C. Mennicke, *De toekomst van de vrijheid*. De eerste vier titels in de 'Socialistische Studie-bibliotheek' (samen f 1,10 of 40 cent per deel) waren: L. de Jong, *Hedendaags marxisme*; Friedrich Engels, *Van utopie tot wetenschap*, Karl Marx, *Van republiek tot dictatuur* en H. Vos, *De maatschappij verandert*. In de 'Nieuwe Internationale Bibliotheek' verscheen werk van prof. Bolkestein, *Sociale politiek en opstandigheid in de oudheid*, prof. dr. J. Tinbergen, *Konjunctuur*, mr. J. in 't Veld, *De inrichting van onze staat*, C. Lammers, *Problemen der vakbeweging* en W.J. van de Woestijne, *Inleiding tot de praktische economie*. Werk met een sterk vormend karakter dus, 'maar nog lang niet ieder, die er voor in aanmerking komt, toont te begrijpen, wat de N.I.B. voor hem kan betekenen', verzucht uitgever Schuhmacher; 'Voorbeeldig is wat de Bouwarbeidersbond met haar jongeren deed in de cursussen op het Troelstra-oord, met de boeken van Van de Woestijne en Lammers.'¹⁴

Over de 'Naar het licht'-kalender zegt Schuhmacher: 'Met het dogma van den strijdenden, lachenden, vechtenden en vlaggenzwaaienden arbeider is gebroken en het nieuwe schild vertoont een prachtige grijze, op steen getekende plaat van Van Dobbenburgh.'

Ook ten aanzien van de ARBO is het beleid gewijzigd: 'De beperking tot Amerikaanse romans en tot "opstandige" boeken, die vroeger wel eens scheen te gelden, is daarbij geheel opgeheven: goedverzorgde boeken uit alle taalgebieden, zie daar het devies.' In de fiction-rubriek van de fondslijst 1935 overheersen de auteurs Vicky Baum, Arie Pleysier, Upton Sinclair en B. Traven. Een van de belangrijkste ontwikkelingen in de periode 1929-1940, de opkomst van het nationaal-socialisme, staat onder andere centraal in de romans *De laatste man in burger* van Ernst Glaeser en het (in 1935 verschenen) *1938: Ondergang van Praag* door S. Fowler-Wright. In deze periode verschijnt ook proza van de Nederlanders A. M. de Jong, Theo Thijssen en Piet Bakker, en al in 1929 bezorgde Henriëtte Roland Holst de bundel *Tijdsignalen: bloemlezing uit moderne revolutionaire poëzie*, met werk van Jan W. Jacobs, Jef Last, Freek van Leeuwen en Garmt Stuiveling.¹⁵

In de rubriek Kinderboeken, ten slotte, zijn de belangrijkste auteurs Nynke van Hichtum, A. M. de Jong en Grace Moon; deze kinderboeken 'behooren thuis in iedere schoolbibliotheek, in de vele boekerijen van Speeltuinenverenigingen, vacantiëscholen, kinder-tehuizen enz.'

Uitgeverij Ontwikkeling was begonnen met de verspreiding van boeken via eigen winkels, in 1927 waren er zeven. De AP had in 1933 dertien filialen: in Delft, Dordrecht, Emmen, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, Hilversum, Leeuwarden, Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Vlaardingen en Zaandam. Daarnaast onderhield de AP nauwe contacten met haar abonnees door een leger van agenten en bezorgers: in 1939 waren dat er 2000.

De AP begon ook al snel met het verspreiden van omvangrijke informatie over door haarzelf en anderen uitgegeven boeken. In november 1931 verscheen het eerste nummer van *A.P.-boekennieuws, Mededelingen en berichten van de afdeling boekhandel en uitgeverij van de N.V. de Arbeiderspers*: een gebonden boekje van 128 bladzijden, waarin géén eigen uitgaven voorkomen maar talrijke in de AP-winkels verkrijgbare boeken worden besproken. In november 1932 telt het *Boekennieuws* 136 bladzijden en worden ook boekenkasten, vulpen en andere kantoorbehoeften aangeboden. Eind 1940 verscheen het laatste nummer van *Boekennieuws*. Daarnaast werden eigen uitgaven geafficheerd, dikwijls voorzien van persbesprekingen, in *Ons eigen boek*, en verscheen *De boekenmolen, tweemaandelijks tijdschrift voor boekenvrienden*.

In 1938 werd Schuhmacher benoemd tot chef van het rayon Utrecht. Directeur van de uitgeverij werd Fred von Eugen, voorheen vertegenwoordiger bij Querido (waar hij werd opgevolgd door G. A. van Oorschot). Von Eugen was een commercieel ingesteld man, die onder andere de naam 'Arbeiderspers' vanwege zijn afzetbeperkende gevoelswaarde wilde omzeilen – in brede kring werd nog steeds de term 'Arbeiderspest' gebezigd – en daarom de AP-dochter 'Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij' oprichtte.

In het voorgaande zagen we dat de AP in de loop der jaren talrijke reeksen lanceerde. De reeks die vermoedelijk het bekendst van al zou worden, en na de oorlog trots werd aangeprezen als 'het eerste Nederlandse pocketboek', begon in 1938 te verschijnen – echter niet met het imprint van De Arbeiderspers maar met dat van Andries Blitz: de 'ABC-romans'.

Andries Blitz, voorheen werkzaam bij Scheltens & Giltay, neemt daar per 1 januari 1929 ontslag en begint op die datum een eigen uitgeverij. Op 1 juni 1938 verrast hij de Nederlandse boekenkoper op sensationele wijze door de eerste zes 'ABC-

romans' te presenteren. Uit de begeleidende advertentie in het *Nieuwsblad voor de boekhandel* van diezelfde datum citeer ik: 'Ze zijn verschenen! Behoudens de natuurlijk o.i. onjuiste opmerking van den enkelen boekhandelaar, die meent dat het vak er mee naar de bl... gaat, is de ontvangst in één woord *daverend* geweest. [...] In een kleine toelichting, gevoegd bij de zeer ruim verzonden pers-exemplaren, werd de speciale aandacht voor deze onderneming gevraagd en de klemtoon gelegd op het feit, dat met de ABC romans o.m. beoogd wordt, het boek "voor iedereen" bereikbaar te maken [...]. Het is een prachtig object voor de stille zomermaanden, er is een publiek mee te bereiken, dat anders geen boeken koopt, terwijl zij die gewend zijn boeken te kopen, de ABC romans *bovendien* zullen aanschaffen.

Wat Engeland met de Penguin-books in millioenen exemplaren bereikt, moet hier met de ABC romans in tienduizenden mogelijk zijn.'

De eerste zes titels, met een uniform omslagontwerp van Jac. Nuiver, zijn: E. D. Biggers, *De zeven sleutels van Baldpate*, Léon Frappié, *De bewaarschool*, Helen Carlisle, *Moederhart*, Vicky Baum, *Toneelingang*, Claude Anet, *Ariane* en A. Viruly, *Wij vlogen*. Zes inderdaad zeer populaire boeken, waarvan er bij het verschijnen als ABC-roman zelfs al drie verfilmd zijn. De sensatie van deze reeks is echter de prijs: 35 cent per deel. 'Vijf en dertig cent voor een boek van 288 behoorlijk bedrukte bladzijden. Dat is een sensationeel feit van de eerste orde. Dat is een uitgeversprestatie van enorme betekenis. Dat is een revolutionaire daad in de wereld der Nederlandse boekverkoopers,' juicht *Het Volk* van 4 juni, in een artikel waarin wordt benadrukt dat dit initiatief tot stand kwam dank zij samenwerking met de AP. 'ABC' staat dan ook voor 'Arbeiderspers-Blitz-Combinatie'.

De Tweede Wereldoorlog

Andries Blitz zou in de oorlog zelf om het leven komen, maar redde eerst zijn fonds. Bij de opheffing van zijn uitgeverij op 1 januari 1941 werd het fonds overgenomen door Van Holkema & Warendorf, met uitzondering van de 'ABC-romans', die verder werden geëxploiteerd door de intussen zelfstandige Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij.

Von Eugen had namelijk direct na het uitbreken van de oorlog ontslag genomen, en 'zijn' AP-dochter losgemaakt van het moederbedrijf. De nieuwe N.V. was gevestigd aan het Singel 262 en werd goeddeels bemand door ontslagen joodse AP-werknemers.

Bij de AP-uitgeverij keerde Schuhmacher terug in zijn oude functie van directeur.

Op 20 juli 1940 werd de NSB-politicus-bankier M. M. Rost van Tonningen door de Duitsers benoemd tot 'commissaris voor de marxistische partijen', en daarmee ook tot president-commissaris van de AP. In die hoedanigheid begaf hij zich op 21 juli 1940 naar het Hekelveld, in gezelschap van H. J. Kerkmeester. Deze Kerkmeester was afkomstig van het NSB-blad *Volk en Vaderland*, en werd met onmiddellijke ingang algemeen directeur van de AP. Y. G. van der Veen, die wist dat dit zou gaan gebeuren, had die nacht zelfmoord gepleegd.

Het gehele bedrijf was dus onder NSB-beheer geplaatst; hetzelfde was gebeurd met de grootste aandeelhouder, het NVV, dat onder leiding kwam te staan van NSB-topman H. J. Woudenberg. Vervolgens zou het NVV, op 1 mei 1942, worden ontbonden, en werd het Nederlandsch Arbeidsfront opgericht.

Na de overname waren verwarring en onzekerheid bij het personeel groot. Direct na de capitulatie kon er al geen socialistische krant meer gemaakt worden (tussen 10 mei en 20 juli zakte het aantal abonnees van 212.486 tot 120.842), laat staan na de NSB-overname. Wat was nu het belangrijkste: het bedrijf

de oorlog door helpen of een goeie krant maken? Vele joodse werknemers hoefden over dit probleem niet na te denken: die werden, vooral in de maanden augustus en september 1940, op grote schaal ontslagen; vele anderen konden aanvankelijk nog blijven, om de eenvoudige reden dat zonder hen het bedrijf niet zou kunnen blijven draaien. Diverse niet-joodse collega's namen al in de zomer van '40 uit eigen beweging ontslag. Op 25 februari 1941, de eerste dag van de Februari-staking, ging het voltallige technisch personeel van de AP de straat op, en die dag verscheen er dan ook geen krant. Na dit incident werd het hele joodse personeel, voor zover nog aanwezig, ontslagen, en werd voor de overigen de vraag nog klemmender: blijven zitten en doorwerken, of ontslag nemen.

Tot de zittenblijvers behoorde directeur Schuhmacher. Hij liet oogluikend toe dat het technisch personeel in werktijd illegaal drukwerk vervaardigde, en kweet zich met grote inzet van zijn taak het bedrijf én het personeel de oorlog — en met name de Hongerwinter — door te slepen.

De AP leed in de oorlog grote personele en materiële verliezen. Directeur Van der Veen pleegde zelfmoord, hoofdredacteur Wiardi Beckman — al in 1940 de illegaliteit ingegaan — stierf in Dachau, Lex Althoff, chef-redacteur binnenland en auteur van de fel anti-Duitse roman *Een trein vertrekt*, werd gefusilleerd, redacteur letterkunde A. M. de Jong werd vermoord, politiever slaggever Ies Santcroos kwam om in een kamp. Kerkmeester verkocht voor een appel en een ei de AP-drukkerijen in Enschede en Leeuwarden; de AP-vestigingen in Rotterdam, Groningen en Arnhem werden door de Duitsers verwoest. Rotatiepersen ter waarde van een ton verkocht Kerkmeester voor f6500 en de splinternieuwe en zeer moderne koperdiepdrukpers — waarde bijna een miljoen — die pas op 2 mei proefdraaide, verdween voor een habbekrats naar Duitsland.¹⁶ Ook — en dit zou vooral de uitgeverij treffen — de monotype-zetmachines werden verkocht.

De AP-boekhandels moesten hun voorraden zuiveren van

linkse en Oranjegezinde boeken en brochures. A. van der Vlies, hoofd van de afdeling boekhandels, verzond bij voorbeeld op 28 april 1941 de volgende circulaire: 'Zo zal u bekend zijn, dat het in voorraad en ten verkoop hebben van beeltenissen van het Koninklijk Huis verboden is. Dat slaat natuurlijk in de eerste plaats op fotokaarten, maar het geldt ook voor omslagen van boeken, foto's bij titelpagina's in boeken enz. Bekijkt dus óók hierop uw voorraad en stuurt die boeken waarvan ge niet "zeker" bent, aan het Hoofdkantoor terug. In twijfelgevallen van tevoren even met mij overleg plegen!'

Natuurlijk was ook de uitgeverij 'gelijgeschakeld'. Daar verschenen nu politiek onschuldige titels als *Op last van Heeren Zeventien* van Willem van Ipendaal, 'een historische roman uit de glorie-dagen van de Oost-Indische Compagnie', en minder onschuldige als *Die neue Wirtschaft: Die Niederlande in der kontinentalen Neuordnung* (1942); het boek bevat onder andere bijdragen van J. Robertson, directeur van de Nederlandsche Bank (waarvan Rost van Tonningen sinds 1941 president was). Ook in 1942 verscheen het losbladige naslagwerk *Sociaal-Economische Documentatie*, samengesteld door de sociaal-economische afdeling van het NVV ('voor slechts f 20 per jaar, naar verkiezing te betalen in 1, 2 of 4 termijnen, ontvangt u wekelijks 16 à 20 blaadjes documentatie'). Ten slotte zij nog vermeld dat in de oorlog onder het imprint van de AP twee nieuwe pocketseries begonnen: in 1941 de 'Sperwerserie' en in 1943 de 'Kantekleerserie'.

De naoorlogse periode (1945-1971)

Op Dinsdag in september 1944 vertrokken overhaast in oostelijke richting directeur Kerkmeester, directiesecretaris J.C. van Gerwen, Arbeidsfront-leider en president-commissaris der AP H.J. Woudenberg en hoofdredacteur Goedhuys. Goedhuys werd in 1948 veroordeeld tot tien jaar gevangenis-

straf, Kerkmeester kreeg in 1950 elf jaar; Rost van Tonningen pleegde in 1945 in de gevangenis zelfmoord. Toen deze heren verdwenen waren werd de leiding van het bedrijf overgedragen aan Schuhmacher — echter niet voor lange tijd.

Al in 1941 waren de eerste plannen gesmeed voor de voortzetting van een bevrijde Arbeiderspers. Johan van de Kieft, voormalig extern accountant van de AP, zou directeur worden en Wiardi Beckman opnieuw hoofdredacteur. De voortzetting van *Het Volk* zou uiteraard *Het Vrije Volk* heten.

Op 5 mei 1945 betrad Van de Kieft met gevolg het hoofdkantoor en deelde Schuhmacher en de andere aanwezigen mee dat zij met onmiddellijke ingang waren geschorst, waarop deze 'zittenblijvers' hun ontslag aanboden. Dit lot van met name Schuhmacher is door menig betrokkene betreurd; het is in elk geval moeilijk te rijmen met de ovatie die SDAP-veteraan Vliegen op het partijcongres van 1946 ten deel viel: zijn motto luidde in 1940 'blijven zitten en doorgaan'. Hoe dan ook, er was schoon schip gemaakt en onder leiding van Van de Kieft kon de zaak van start. Klaas Voskuil nam als hoofdredacteur de plaats in van de in Dachau overleden Wiardi Beckman; de uitgeverij kwam aanvankelijk (mei '45-voorjaar '46) onder leiding te staan van Halbo C. Kool.

Het bedrijf groeide explosief — en ook dat is nog te zwak uitgedrukt. Een jaar na het nieuwe begin telde *Het Vrije Volk* 350.000 abonnees. Het al eerder genoemde en geroemde leger bezorgers groeide uit tot 'het grootste verkoopapparaat van Europa': 3400 bezorgers, die, gecoördineerd door 800 agenten, dagelijks de krant bezorgden, wekelijks de *Vara-gids* (oplage een half miljoen), én enorme aantallen boeken verkochten.

Het boekenbedrijf beschikte over een keten van zestien winkels (twee in Amsterdam, verder Arnhem, Delft, Dordrecht, Groningen, Den Haag, Haarlem, Hilversum, Leeuwarden, Leiden, Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Vlaardingén,

Zaandam), en organiseerde 'Literaire Middagen', die plaatsvonden in de bovenzaal van het gebouw aan het Hekelveld. De eerste lezing werd op 2 februari 1946 gehouden door Anton van Duinkerken; na hem zouden tot 1953 optredens volgen van tientallen andere auteurs, onder wie Simon Carmiggelt (zijn debuut als voordrager van eigen werk), Henriëtte Roland Holst, Johan van der Woude, Maurits Dekker, Willem van Ipendaal, Albert Helman, A. Marja, Anna Blaman, Alfred Kossmann, Henriëtte van Eyk, Hella Haasse, Max Dendermonde, Garnt Stuiveling en Louis Paul Boon.

De uitgeverij kreeg per 1 mei 1946 een nieuwe directeur in de persoon van Reinold Kuipers, een man met twee passies: typografie & belletrie, ofwel letters & letteren. Op zijn verzoek tekende in 1947 Nederlands beroemdste letterontwerper Jan van Krimpen het uitgeversmerk dat nu nog steeds wordt gebruikt.

In 1952 verschenen de eerste deeltjes in de serie 'De Boekvink', door Kuipers opgezet onder het motto 'Litteratuur in miniatuur'. Tot de eerste titels behoorden *Tussen bamer en aambeeld* van 'de jonge schrijver Harry K. V. Mulisch' en *Twee spoken* van L. P. Boon. (In 1963 zou de serie verhuizen van de AP naar Querido.) Eerder al dan het werk van Boon en Mulisch, in 1950, verscheen George Orwells *1984*; het literaire aspect van de uitgeverij begon duidelijke vormen aan te nemen. Tegelijkertijd werd de grondslag gelegd voor 'het fonds met de glimlach', zoals de slogan vijftien jaar later zou luiden: in 1950 kwam Carmiggelt definitief naar de AP, Annie M. G. Schmidt debuteerde in 1950, Eli Asser in 1952.

Aanmerkelijk groter dan de Boekvinken, zowel in omvang als omzet, waren de AP-omnibussen: dikke ($\pm$ 500 bladzijden) in heel linnen gebonden en door Helmut Salden beletterde boeken, die een aantal romans bevatten van populaire schrijvers als Aar van de Werfhorst, Willy Corsari, Herman de Man, A. M. de Jong, Johan Fabricius en Jan Mens. Van deze omni-

bussen werden via de agenten jaarlijks circa 100.000 exemplaren verkocht, terwijl de winkelverkoop in de loop der jaren steeg van 20.000 naar 175.000 exemplaren per titel.

Volstrekt verschillend van zowel 'De Boekvink' als de omnibussen was de serie 'Scriptorium', die eveneens in 1952 begon. In deze door Henri Friedlaender prachtig verzorgde 'reeks van eeuwige geschriften, onder redactie van Dr. K. F. Proost' verschenen twaalf 'boeken van levensbeschouwende aard die dateren van vóór de uitvinding van de boekdrukkunst', waaronder *De navolging van Christus* door Thomas à Kempis, Plutarchus' *Moralia*, Boëthius' *Vertrouwing der wijsbegeerte* en Juan Ruiz' *Boek van goede liefde*.

In deze periode was het streven van Kuipers én van de gehele AP erop gericht een algemeen uitgeverfonds te vormen, met een grote uitstraling en vlotte toegang tot de normale boekhandel. Niettemin is het zo dat ook tussen 1945 en 1955 De Arbeiderspers 'haar voor de hand liggende taak op het gebied van de politieke en maatschappelijke voorlichting ruimschoots en veelzijdig heeft vervuld'. Ik citeer dit uit een in 1955 verschenen twee krantepagina's grote advertentie, waarin de AP alle tussen '45 en '55 verschenen titels memoreert, en inderdaad telt de rubriek 'Boeken voor de bestudering van politieke en maatschappelijke vraagstukken' ruim zestig titels. Daarbij is onder andere werk van Banning, Drees, Fruin, Van der Goes van Naters, Hofstra, Kalma, Lieftinck, Schermerhorn, Vorrink, Voskuil en Wibaut.

Hoewel Kuipers sterk literair gericht was, en als uitgever geheel autonoom, zijn er tussen hem en het sociaal-democratische achterland van 'de rode familie' nooit conflicten van betekenis gerezen. Slechts één maal heeft een pvdA-bestuurder/AP-commissaris geprotesteerd tegen een uitgave: dat was in 1953, toen E. F. Albrecht schriftelijk bezwaar maakte tegen de onkuise taal in *De Kapellekensbaan* van L. P. Boon. Albrecht sprak daarbij echter à titre personnel, en niet namens

de aandeelhouder pvdA; een door algemeen directeur Van der Waerden ondertekende brief diende hem van repleik.

Toen Kuipers in 1946 directeur werd was er geen redactie. Hidde Heeringa zou de eerste redacteur worden, en bleef tot 1948, toen hij werd opgevolgd door Alfred Kossmann. Van 1952 tot 1959 was Johan Veeninga redacteur. Toen Kuipers in 1960 naar Querido vertrok (waar hij samen met zijn vrouw Tine van Buul de directie zou vormen), stelde hij deze Veeninga voor als zijn opvolger.

De nieuwe directeur werd niet Veeninga, maar D.H. Landwehr, die met politiek noch literatuur grote affiniteit had. We kunnen hem dan ook het beste zien als bedrijfsleider, terwijl adjunct-directeur Veeninga in feite de uitgever was.

De omnibussen-traditie werd voortgezet, en in 1962 verscheen de tiende, *De grote vier omnibus* met werk van Coolen, Corsari, Fabricius en Mens; naar aanleiding van dit boek zou zowaar enige opschudding ontstaan. Algemeen directeur Van de Kieft — die in 1949 minister van Financiën werd — was opgevolgd door het duo Coen van der Waerden en Herman van Kuilenburg, welke laatste in de jaren twintig zijn loopbaan was begonnen als broodbezorger bij de Rotterdamse Coöperatie Voorwaarts, de latere uitgever van *Voorwaarts*. Deze Van Kuilenburg nu ging in november 1962 in het televisieprogramma 'Boeken aan het woord' in discussie met W.F. Hermans, die scherpe kritiek uitte op *De grote vier omnibus*. Hermans, die meende dat de AP het volk dom wilde houden, gedroeg zich op de van hem bekende wijze: fel en agressief of zo men wil onbeschoft en irritant, en Van Kuilenburg ging roemloos ten onder. Wel kostte het programma de vPRO enkele honderden leden en bevorderde het de verkoop van de omnibus.

Vanaf 1964, toen Martin Ros naast Veeninga redacteur werd, verschenen talrijke nieuwe reeksen: 'Floret' (1964), 'om mythen door te prikken', aldus Ros; 'Grote ABC' (1964); 'Giraffe-boeken' (1965), met onder andere de debuten van Koos

van Zomeren (*De wielerkoers van Hank*) en Marijke Höweler (*Tranen van niemand*), en later Pé Hawinkels (*Autobiografische flitsen en fratsen*); 'Privé-Domein' (1966); 'Kleine Floret' (1967); 'Klassieke Curiosa' (1967), waarin bij voorbeeld het door Gerrit Komrij uit het Latijn vertaalde *Groot Grollenboek* van Poggio de Florentijn verscheen; en 'De Negentiende Eeuw' (1968) met onder andere Jacob van Lenneps *Elisabeth Musch*.

Twee van deze reeksen, 'Grote ABC' en 'Privé-Domein', zijn in de inmiddels verstreken decennia zo belangrijk gebleken dat ze hier nadere aandacht eisen; 'Privé-Domein' krijgt die terstond, de 'Grote ABC' wat later.

Johan Veeninga en Martin Ros besloten in 1966 de eerste vier titels van 'Privé-Domein' uit te geven. Veeninga heeft helaas het groeiende succes van de reeks niet kunnen meemaken: nog in hetzelfde jaar kwam hij bij een verkeersongeluk om het leven. In de loop der jaren heeft de reeks steeds meer aandacht getrokken en bijval geogst vanwege haar zowel inhoudelijk als uiterlijk zeer eigen karakter. Inhoudelijk vormt ze een eenheid doordat uitsluitend autobiografische geschriften worden opgenomen van schrijvers die zich onderscheiden door een wonderlijke levenswandel, non-conformistische opmerkingsgave of tegendraadse opvatting. Het uiterlijk van de reeks is op uiterst geraffineerde wijze in overeenstemming gebracht met deze inhoud, en is dan ook minstens zo eigenzinnig. Formaat en typografie werden vastgesteld door productiechef Wim Mol en de omslagen werden ontworpen door Kees Kelfkens. Binnen het bestek van deze historische schets is geen plaats voor uitvoerige typografische uiteenzettingen, en daarom verwijs ik naar Kelfkens' eigen artikel hierover.¹⁷ Wel moet nog worden opgemerkt dat in 1984 de Dr. P. A. Tielestichting ('ter bevordering van de wetenschap van het boek en de drukkunst en de daarmee samenhangende technieken') in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek een lezing en tentoonstelling organiseerde over de vormgeving van 'Privé-Domein' — een eer die paperbackseries niet vaak ten deel zal vallen.

Binnen de afdeling nonfiction werd, zoals we reeds zagen, als vanouds aandacht geschonken aan onderwerpen als economie, vakbeweging, sociale wetgeving en geschiedenis van de eigen beweging; opvallend is wel dat van eigentijdse ontwikkelingen binnen die beweging (Nieuw Links) in het fonds geen spoor te vinden is.

Fictie werd voor een deel nog steeds ondergebracht in de al in 1926 begonnen ARBO, die werd voortgezet tot in 1967-1968. Vaste AP-auteurs in de jaren vijftig en zestig waren onder anderen Willem van Iependaal, Ab Visser, Ferdinand Langen (in 1945 medeoprichter van *Het Woord*), Jean Dulieu (*Paulus de Boskabouter*), Annie M.G. Schmidt (*Het schaap Veronica*, *De familie Doorsnee*, *Ja zuster nee zuster*, *Wiplala*, etc. etc.) en Aya Zikken. Voor enorme verkoopsuccessen zorgden de boekjes van onderwijzer Hoving: van *Juf, daar zit een weduwe in de boom* werden 450.000 exemplaren verkocht. Maar de belangrijkste auteurs in de periode tot 1971 werden toch Simon Carmiggelt en Louis Paul Boon. Van Carmiggelts werk waren vóór 1970 al meer dan twee miljoen exemplaren verkocht; in 1974 zou hij de P.C. Hooft-prijs ontvangen. Boon werd voorgedragen voor de Nobelprijs, en kreeg in 1978 de (Belgische) Staatsprijs ter bekroning van een schrijversloopbaan. Thans zijn beiden nog met tientallen titels in de fondslijst vertegenwoordigd.

Ook de 'ABC-romans' bleven verschijnen. Andries Blitz was om het leven gekomen, maar zijn uitgeverij werd na de oorlog voortgezet door mevrouw Blitz-Tas. Vanaf ± 1948 verschijnen de boekjes echter onder het imprint van de AP, en onder de naam 'ABC-boeken'. Nog wat later, als na 1950 de pocketstorm losbarst, wordt de naam aangepast tot 'ABC-pockets', en de reeks aangeprezen met slagzinnen als 'De tijd vergeet je met een ABC-tje', 'ABC het eerste Nederlandse pocketboek' en 'ABC boeken: Aantrekkelijk, Boeiend, Compleet'. Het blijft – in tegenstelling tot bijna alle andere Nederlandse pocketseries – een zuivere fiction-reeks, die uitsluitend romans, detectives

en (weinig) poëzie bevat. Nederlandse literatuur is vertegenwoordigd met titels van onder anderen Multatuli, Menno ter Braak, Simon Vestdijk, Jef Last, Simon Carmiggelt, Ab Visser, Louis Paul Boon, Reinder Blijstra, Remco Campert en Harry Mulisch. Belangrijke buitenlandse auteurs zijn onder anderen Voltaire, Erich Kästner, B. Traven, George Orwell en Graham Greene. Dorothy L. Sayers, Beverley Nichols en A. C. Baantjer zijn enkelen van de bekende detectiveschrijvers. Toen de reeks in 1967-1968 werd opgeheven, telde ze 240 titels.

Ongeveer tussen 1960 en 1965 vond in Nederland een verschuiving plaats van pocket naar paperback; in 1959 gaf de Bezige Bij als eerste naast de 'Literaire Pockets' de 'Literaire Reuzenpockets' uit, en in 1964 introduceerde de AP naast de 'ABC-pockets' de 'Grote ABC'. De reeks werd geopend met een pakket van zestien titels waarin Nederlandse auteurs overheersten: Simon Vestdijk, Louis Paul Boon (2 x), Simon Carmiggelt (2 x), Herman Heijermans, en anderen. In 1985 verscheen nummer 500, waaruit volgt dat per jaar gemiddeld 24 nieuwe titels verschenen. De reeks blijkt zich te hebben ontwikkeld tot een belangwekkende verzameling wereldliteratuur, waarin Nederlandse auteurs ver in de minderheid zijn; de sterkst vertegenwoordigde Nederlandse auteurs zijn thans Boon, Carmiggelt, 't Hart, Höweler, Hotz, Nooteboom, Vestdijk en Van Zomeren.

Van een uitgeverij die sinds 1947 onder het merk van Van Krimpen vaart, mogen we verwachten dat die vlag de lading dekt. En dat is ook zo: uit *De bestverzorgde vijftig boeken*¹⁸ blijkt dat tussen 1947 en 1970 ruim vijftig AP-boeken werden bekroond. Bij de vormgeving daarvan waren te veel personen betrokken om ze allemaal te noemen, maar enkelen wil ik toch memoreren. In de eerste plaats is dat uitgever Reinold Kuipers zelf, die tussen 1950 en 1960 ongeveer tien keer zijn typografisch werk bekroond zag; de omslagen van hetzelfde niveau werden als regel ontworpen door Helmut Salden.

Salden werd een van de belangrijkste boekverzorgers in Nederland; tweemaal verwierf hij de Staatsprijs en éénmaal de Amsterdamse prijs voor typografie. De meestvermelde AP-typograaf is echter Wim Mol, wiens werk tussen 1955 en 1965 ruim twintig keer in de prijzen viel. Andere belangrijke namen zijn die van typograaf Jacques Teljeur, illustratrice Fiep Westendorp en illustrator/kalligraaf Bertram A. Th. Weihs.

Kijken we vervolgens naar de gebruikte lettertypen, dan valt op dat precies de helft van alle bestverzorgde boeken werd gezet uit de Bembo; een prachtige letter weliswaar, maar toch een wonderlijke beperking. Tellen we bij de Bembo de Garamond, Times en Janson, dan blijkt dat ongeveer 75 procent van de boeken een old face vertoont. Een kleine 20 procent werd gezet uit modern faces, waarbij gelukkig meestal de Walbaum werd gekozen en slechts een enkele maal de Bodoni. De resterende 5 procent wordt gevuld door het overgangstype Baskerville, kranteletters als de Caledonia en Ionic, etc.

Overzien we nu de jaren 1945-1970, dan blijkt dat in die periode niet alleen *Het Vrije Volk* de grootste krant van Nederland werd, maar ook De Arbeiderspers 'de grootste algemene uitgever van Nederland'. Zo althans noemt directeur Landwehr de AP in een interview in 1968¹⁹, waarbij hij trots de getallen voor 1967 noemt: 214 titels, waarvan 128 herdrukken. Een aanvechtbare uitspraak derhalve, want Bruna bracht in dat jaar 145 nieuwe titels (plus een onbekend aantal pocketherdrukken) tegen de AP 86. Hoe dan ook: de AP wás een grote uitgever geworden — met een fonds dat misschien niet per se 'glimlachte', maar toch wel sterk verschilde van het vooroorlogse. De zuilenstrijd werd niet langer gestreden, het fonds was ook 'beneden de grote rivieren' geaccepteerd. Die acceptatie was hoogstwaarschijnlijk vergemakkelijkt doordat het fonds zijn partijgebonden sociaal-democratisch accent bijna geheel had verloren. Het fiction-aandeel was veruit het grootst geworden en onder leiding van Reinold Kuipers krachtig in

belletristische richting gestuurd, een ontwikkeling die onder de nauwelijks in politiek geïnteresseerde Landwehr werd voortgezet door Veeninga en Ros.

Merkwaardig genoeg was het fonds door zijn langzame ont-politiserings op de feiten vooruitgelopen: ook formeel kwam de AP lossen te staan van de oorspronkelijke 'rode familie' PVDA-NVV-VARA-AP. Op haar congres in november 1967 besloot de PVDA zich terug te trekken als aandeelhouder; het pakket (50 procent) werd overgenomen door de Centrale Levensverzekeringsmaatschappij. En de VARA besloot haar gids elders te laten drukken – waardoor een zeer belangrijke poot onder de AP-drukkerij werd weggezaagd. Maar eigenlijk was het binnen de AP al aan het rommelen sinds het begin van de jaren zestig. Het aantal abonnees liep terug van 325.000 (1961) via 294.000 (1965) tot 268.000 (1970). Winst (in 1961 zes ton) was verkeerd in verlies (tweeëneuhalf miljoen in 1965). In 1963 legde het technisch personeel het werk voor vierentwintig uur neer in verband met looneisen. De top van het bedrijf werd op raadselachtige wijze steeds maar weer uitgebreid met nieuwe chefs, sub-chefs, hoofden, adjunct-hoofden en controleurs. De afstand tussen dit waterhoofd en de basis werd steeds groter. Prikklommen werden geïnstalleerd, gehaat en gesaboteerd. Bij de directie was het een komen en gaan: drie jaar na Van Kuilenburg vertrok in 1966 ook Van der Waerden; zijn opvolger R. Wijkstra was een jaar later al weer verdwenen en werd in augustus 1967 opgevolgd door Herman Claus. Het eertijds beroemde en betrouwbare bezorgerskorps was langzaam afgebrokkeld.

In maart 1968 werd de AP-drukkerij in Groningen gesloten, er vielen ontslagen; en deze schokkende gebeurtenis bleek nog slechts het onschuldige voorspel tot de totale ineenstorting. Op 13 december 1969 deelde Herman Claus in gebouw Marcanti aan de Jan van Galenstraat aan ongeveer duizend verbijsterde AP'ers mee dat de hoofdvestiging aan het Hekelveld zou

worden gesloten. *Het Vrije Volk* verdween als landelijk dagblad en werd gereduceerd tot regionale krant voor Rotterdam en Arnhem. De N.V. Weekbladpers (uitgeefster van *Vrij Nederland* en *Voetbal International*), dochter van de AP, werd in 1971 zelfstandig.

De uitgeverij bleef intussen initiatieven ontplooiën alsof er niets aan de hand was, en wel zeer uiteenlopende. In 1969 werd van uitgeverij Daamen het literaire tijdschrift *Maatstaf* overgenomen (redactie: Gerrit Komrij en Martin Ros), en in samenwerking met Meulenhoff de nieuwe serie 'Boetiekromans' begonnen: onder het motto 'Spanning, Romantiek, Avontuur' zouden in het najaar zes delen verschijnen, voorzien van 'bijzonder suggestieve omslagen'. In hetzelfde jaar trok de uitgeverij zich voor korte tijd terug in twee door het (na april 1970 vrijwel leegstaande) hoofdgebouw ingesloten pandjes op de hoek van Hekelveld en Kattegat, en startte daar in de gauwigheid nog de reeks Kattegat-boeken. Deze reeks (oplage 7000 exx., prijs f 5,-) werd geopend met Voltaires *Candide*, *Een zeker tegengif* van Léautaud, Carmiggel's *We leven nog*, Salcia Landmans *Joods gelach* en *Lia* van Casanova. In 1970 was de AP medeoprichtster (samen met Ae. E. Kluwer, Meulenhoff-Bruna en Proost & Brandt) van het UDC, het Uitgevers Distributiecentrum met magazijn in De Meern (thans Culemborg).

De nog resterende AP-boekwinkels werden in 1970 verkocht aan De Standaard in Antwerpen. In 1972 werd 'de Rode Burcht' aan het Hekelveld gesloopt.

Epiloog

De Rode Burcht was gesloopt en de Rode Familie uiteengevallen — maar de uitgeverij ging door.

Het verblijf aan het Kattegat bleek maar van korte duur. In juni 1971 verhuisde Uitgeverij De Arbeiderspers naar het adres Singel 262 en werd onderdeel van de gelijknamige N.V. Onder

de holdingmaatschappij N.V. Singel 262 ressorteerden verder nog Em. Querido's Uitgeverij N.V. (directie Tine van Buul en Reinold Kuipers) en de Wetenschappelijke Uitgeverij N.V. (directie Line van Dijk en A. F. Wyers); AP-directeur Landwehr was per 1 april 1971 vertrokken naar Van Gorcum te Assen en opgevolgd door ex-AP-directeur Koch, die werd geassisteerd door een redactieraad bestaande uit Harmen Bockma, Rinus Ferdinandusse en Martin Ros. Aandeelhoudster van Singel 262 was onder andere de N.V. Weekbladpers, voormalig AP-dochter. De drie werkmaatschappijen zouden zo volledig mogelijk samenwerken op het gebied van productie, administratie en verkoop, maar bleven onder eigen naam de fondsvorming verzorgen, daarbij strevend naar het behouden van eigen identiteit.

Sinds 1972 wordt de AP geleid door directeur Theo Sontrop, voorheen redacteur bij Meulenhoff, en hoofdredacteur Martin Ros. De eerder genoemde succesreeksen 'Grote ABC' en 'Privé-Domein' werden natuurlijk voortgezet; daarnaast verschenen weer vele nieuwe series: 'Chinese Bibliotheek', 'Crime de la crime', 'Synopsis', 'Synthese', 'Open Domein', 'Links Klassiek' en 'Cingel'.

De fondslijst van najaar 1985 telt ruim zeshonderd titels, waarvan circa 80 procent fiction. De auteurs met de meeste titels zijn nog steeds de oude coryfeeën Boon en Carmiggelt; andere auteurs die prominent aanwezig zijn en nu dus het gezicht van de uitgeverij mede bepalen, zijn Jeroen Brouwers, Truman Capote, Peter Handke, Maarten 't Hart, Gerrit Komrij, Machado de Assis en Friedrich Nietzsche.

Meer dan ooit is de AP thans een toonaangevende literaire uitgeverij. In de 'Libris Top-50 1984 Fiction'²⁰ blijkt de AP het hoogst te scoren, overigens op de voet gevolgd door de Bezige Bij en Meulenhoff.

Het enige expliciet sociaal-democratische kenmerk dat de AP nog vertoont, is de in 1979 opgerichte reeks 'Links Klassiek', waarin naast werk van Trotski en Drees ook de *Jaarboeken* verschenen, 'niet gebonden aan welke politieke partij of

organisatie ook'. Die onafhankelijkheid blijft gehandhaafd als vanaf 1982 het copyright van het *Jaarboek* komt te berusten bij de Wiardi Beckman Stichting.

Terugblikkend en samenvattend is het niet moeilijk vast te stellen dat van het vroegste begin tot heden het fonds een regelmatige, bijna rechtlijnige, ontwikkeling vertoont — waarbij ook de formele loskoppeling van uitgeverij en sociaal-democratie in 1971 geen breuk heeft opgeleverd.

De twee meest in het oog lopende aspecten van die ontwikkeling zijn de verhouding fiction/nonfiction en de maatschappelijke strekking.

Gedurende de Brochurenhandel en de eerste Ontwikkelingjaren groeide het fiction-aandeel langzaam, van uiterst gering tot circa 25% rond 1925; de AP-fondslijst van 1935 toont een verhouding van 55% fiction (inclusief jeugdboeken) en 45% nonfiction; rond 1950 luiden die cijfers 60% respectievelijk 40%, en in 1985 80% en 20%.

Inhoudelijk verloor het fonds steeds meer zijn vormende en strijdende karakter; we zagen dat reeds vóór de Tweede Wereldoorlog met 'het dogma van den strijdenden, lachenden, vechtenden en vlaggenzwaaienden arbeider' werd gebroken. Direct na de oorlog werd een van de belangrijkste fondsauteurs Louis Paul Boon: niet een schrijver die we in de eerste plaats kunnen etiketteren als een optimistisch in maatschappijverbetering gelovend socialist. In het laatste decennium verwierf Nietzsche een royale plaats op de fondslijsten: ook geen auteur die bekendstaat om zijn eenduidige toekomstvisie en onbekommerde maatschappelijke verwachtingen — en evenmin een schrijver wiens werk bij uitstek geschikt lijkt om jonge bouwarbeiders in cursussen voorbeeldige dingen mee te laten doen.

De AP heeft zich, kortom, in de loop der jaren ontwikkeld van een partijgebonden en dus per definitie beperkte beweging tot een uitgeverij die in hoge mate vrij is van maatschap-

Uitgeversmerken van de Brochurehandel der SDAP (1), Ontwikkeling (2 en 3) en De Arbeiderspers (4 t/m 8: 4 ontwerp Fré Cohen, 1930 – 5 ontwerp J.B. Heukelom, 1938 – 6 gebruikt in 'ABC-actualiteiten', 1938 – 7 gebruikt in de 'Kantekleerserie', 1943 – 8 ontwerp J. van Krimpen, 1947).

pelijke en morele geboorneerdheid, kwaliteit als belangrijkste maatstaf hanteert — en derhalve een elitair karakter heeft gekregen.²¹

Het zou echter niet juist zijn te suggereren dat het oorspronkelijk sociaalbewogen en volksopvoedkundige beginsel heeft plaats gemaakt voor een elitair beleid. We moeten eenvoudig onder ogen zien dat de overtuiging waaruit de sociaaldemocratische uitgeverij respectievelijk De Arbeiderspers werkt, zich in iets minder dan een eeuw heeft ontwikkeld van naïef-optimistisch socialisme tot pessimistisch anarchisme. Het oordeel over winst of verlies in dezen zal verschillen; ik ben geneigd deze ontwikkeling niet te beschouwen als verwording tot nihilisme, maar als groei naar filosofische volwassenheid.

Noten

1. Overige SDAP-bestuurders waren: Cornelis Woudenberg (secretaris-penningmeester), Anna Elisabeth Ribbius-Peletier (secretaresse), Asser Benjamin Kleerekoper (lid Tweede Kamer), Emanuel Boekman (ambtenaar), Jan Willem Matthijsen (journalist), Dirk Antonie van Eck, Johan Willem Albarda (lid Tweede Kamer), Willem Drees (wethouder van 's-Gravenhage), Jan Elisa Wilhelm Duys (lid Tweede Kamer), Wilhelmus Hubertus Vliegen (lid Tweede Kamer), Jozef Emanuel Stokvis (lid van het College van Gedelegeerden van de Indische Volksraad) en Suzanna Groeneweg (lid Tweede Kamer).

2. Overige NVV-bestuurders waren: Evert Kupers, Frederik van de Walle, Coendert van der Lende, Franciscus Sibren Noordhoff, Lolke van der Wal, Klaas de Jonge, Gerrit Jan Adam Smit jr., Peter Danz, Henri Johannes Jacobus Eichelsheim, Petrus Moltmaker, Johan Brautigam en Feike van der Wal.

3. Van der Veen trad verder op als directeur van Drukkerij en Uitgevers Maatschappij 'Voorwaarts' te Rotterdam en Elec-

trische Drukkerij 'Vooruitgang' te Amsterdam, en als liquidateur van Boekhandel 'Ontwikkeling' te Leeuwarden, Naamloze Vennootschap Boekhandel 'Voorwaarts' te Rotterdam en Electrische Drukkerij 'Noordelijk Trio' te Groningen.

4. A. C. J. de Vrankrijker, *Het wervende woord: de geschiedenis der socialistische week- en dagbladders in Nederland*, Amsterdam (De Arbeiderspers) 1950. Gerard Mulder, Hugo Arlman en Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht: opkomst en ondergang van een krantenbedrijf*, Amsterdam (De Arbeiderspers/Vrij Nederland) 1980.

5. William Morris (1834-1896) initieerde in Engeland de vernieuwing van de typografie (na de verloedering daarvan in de loop van de negentiende eeuw) én was oprichter van de socialistische partij in Londen (zie verder noot 7). In Nederland werd de typografische vernieuwing ingezet door Sjoerd de Roos (1877-1962), eveneens socialist. Het eerste door De Roos verzorgde boek was een bundel opstellen van Morris, *Kunst en Maatschappij* (1903); later zou De Roos voor uitgeverij 'Ontwikkeling' onder andere *De Socialistische Gids* vormgeven.

6. Henri Polak, 'William Morris', in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. I (1896-1897), p. 288.

7. William Morris was onder andere ambachtsman, drukker, schrijver en socialist. Het beroemdst werd hij als drukker en typograaf: zijn *Kelmscott Press* (1891-1898) wordt beschouwd als de eerste 'private press' en hijzelf als 'father of modern printing'. Hij is dan ook een van de belangrijkste figuren in de Europese boekgeschiedenis en typografie. Als socialist was hij onder andere oprichter van de Democratic Federation in Hammersmith, Londen (1884) en – samen met onder anderen Eleanor Marx – van The Socialist League (1885). Over Morris verschenen meer dan honderd boeken; daarvan noem ik in dit kader alleen de marxistisch-historische studie van E. P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, Londen (Lawrence and Wishart) 1955¹, 1977².

8. W. J. Gerlagh, 'Kunst en maatschappij: William Morris en

de beginjaren van het Nederlandse socialisme', in: *Intermediair*, jrg. 17 (1981), nrs. 28 (10 juli) en 29 (17 juli).

9. Frank de Glas, 'De sociaal-democratie als boekenuitgeverster: 1900-1940', in: Monica den Boer e. a. (red.), *Het linkse boek in (de) beweging*, Tilburg (Krities Informatie Centrum) 1984, p. 22-35.

10. Ook andere belangrijke uitgevers werkten met reeksen. De in 1905 opgerichte Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkoope Lectuur kende bij voorbeeld de Wereldbibliotheek, Nederlandsche Bibliotheek, Blauwe Bibliotheek, Toneelbibliotheek, Volksbibliotheek, et cetera. Meulenhoff bracht naast de in 1913 begonnen Meulenhoff Editie onder andere de serie Kleine Boeken van Grootte Schrijvers.

11. Voorwoord in het aan de nieuwbouw gewijde fotoboekje *N. v. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij De Arbeiderspers*.

12. Y.G. van der Veen, 'Vertrouwelijk rapport over het tijdvak 1 januari — 21 maart 1928'.

13. 'Wij spraken met: Y.G. van der Veen, den directeur der Arbeiderspers', in: *Wierings Weekblad*, 27 januari 1939.

14. 'Het woord is aan den uitgever! A.P.-uitgeverij in de komende tijd' (gesprek met P. Schuhmacher), in: *Voorwaarts*, 1 december 1936.

15. Interessant aan dit boek is dat de titelpagina het imprint 'Ontwikkeling' draagt, terwijl de tekst op het frontispies luidt: 'Vervaardigd ter drukkerij Vooruitgang en uitgegeven door Boekhandel en Uitgeverij Ontwikkeling, beide te Amsterdam, afdelingen van de N. v. Drukkerij en Uitgeversmij De Arbeiderspers aldaar'.

16. Gegevens in hoofdzaak ontleend aan: Insider, *Wie wij zijn en wat wij willen*, Amsterdam (De Arbeiderspers) 1952.

17. Kees Kelfkens, 'De buitenkant van Privé-Domein', in: Martin Ros en Emile Brugman (samenst.), *Privé-Domein 1966-1984*, Amsterdam (De Arbeiderspers) 1984. (Privé-Domein nr. 108), p. 224-228.

18. *Juryrapport en catalogus: De bestverzorgde vijftig boe-*

ken van het jaar [...], jaarlijks uitgegeven door de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels en de Commissie voor de Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek.

19. Jan Rogier, ‘“Het fonds met de glimlach”, de grootste algemene uitgever van Nederland’, in: *Vrij Nederland*, 30 maart 1968.

20. De ‘Top-50 1984’, onder andere gepubliceerd in *Vrij Nederland*, 5 januari 1985, is een compilatie van de in 1984 wekelijks opgestelde toptienlijsten die zijn gebaseerd op door de circa zestig medewerkende Libris-boekhandels verkochte aantallen.

21. Niet bedoeld als ‘bewijs’ hiervan, maar wel als opmerkelijk detail, wijs ik op de brutale kop ‘Elitaire Avant-Garde van De Arbeiderspers’, aanprijzing van Joyce & Co’s *Michael van Mander* (1979).

Personenregister

- Adama van Scheltema, C. S.: 39, 40
138
- Agt, A. van: 10
- Albarda, J. W.: 52, 56, 57, 59,
80, 108, 116, 117, 119, 164
- Albrecht, E. F.: 153
- Althoff, Lex: 149
- Amerongen, Martin van: 11,
18
- Anet, Claude: 147
- Arlman, Hugo: 165
- Asser, Eli: 152
- Baantjer, A. C.: 157
- Baardewijk, Frans van: 12, 41,
69, 72, 73
- Bakker, Piet: 145
- Bank, Jan: 12, 13, 28, 38, 39,
41, 70, 73, 128, 129, 130
- Banning, Willem: 117, 144, 153
- Barentz, M. E.: 137
- Baudet, H.: 100
- Baum, Vicky: 139, 145, 147
- Beel, L. J. M.: 29
- Bella jr., Simon de la: 132
- Bellamy, Edward: 134
- Benders, P.: 130
- Berg, J. Th. J. van den: 11v, 38,
39, 40
- Berger, J. J. A.: 82
- Bergh, G. van den: 107, 139
- Bernhard, prins: 78
- Biesheuvel, B. W.: 93
- Biewenga: 31
- Biggers, E. D.: 147
- Blaman, Anna: 152
- Bleich, Anet: 10, 38, 39
- Blitz, Andries: 146, 147, 148,
156
- Blitz-Tas, mevr.: 156
- Blom, J. C. H.: 38, 40, 72, 128,
147
- Blijstra, Reinder: 157
- Bockma, Harmen: 161
- Boekman, Emanuel: 109, 119,
126, 164
- Boer, Rients de: 90, 94v, 96,
98
- Boer, Monica den: 166
- Boëthius: 153
- Bogaers, P. C. W. M.: 34
- Boivin, B.: 39
- Bolkestein, G.: 144
- Bonger, W. A.: 138
- Boon, Louis Paul: 152, 153,
156, 157, 161, 162

Bosmans, J.: 38
 Bosscher, Doeko: 40
 Boven, R. van: 125
 Braak, Menno ter: 157
 Brants, K.: 99
 Brauer, J.: 130
 Brautigam, Johan: 164
 Brink, J. R. M. van den: 32
 Brinkman, Maarten: 14, 37
 Brouwers, Jeroen: 161
 Brugman, Emile: 166
 Bruins, J. A.: 144
 Bruun, Laurids: 139
 Buddingh', W. A.: 13
 Burger, J. A. W.: 15, 123
 Buul, Tine van: 154, 161

 Cals, J. M. L. Th.: 18, 34
 Cammelbeeck, G. J. P.: 87
 Campert, Remco: 157
 Capote, Truman: 161
 Carlisle, Helen: 147
 Carmiggelt, Simon: 152, 156,
 157, 160, 161
 Casanova, Giovanni: 160
 Chumaceiro, Abraham Men-
 des: 76
 Claus, Herman: 159
 Cohen, Fré: 163
 Cohen, H. F.: 72, 73, 128
 Colijn, H.: 60, 63, 64
 Coolen, Antoon: 154
 Corsari, Willy: 152, 154
 Costa Gomez, Da, zie: Gomez
 Cramer, Ch. G.: 48, 49, 52, 59,
 62, 64, 108
 Croes, Betico: 92, 94, 102

 Danz, P.: 164
 Daudt, H.: 16, 39
 Dekker, Maurits: 152
 Dekker: 100
 Dendermonde, Max: 152
 Dobbenburgh, Aart van: 145
 Doorn, H. W. van: 32
 Drees sr., Willem: 10, 11, 15,
 19, 21, 23, 26, 27, 30, 31, 33,
 35, 37, 41, 42, 153, 161, 164
 Dreu, de: 63
 Driessen, Ch.: 123
 Duinkerken, Anton van: 152
 Dulieu, Jean: 156
 Dutilh, M.: 72
 Duynstee, F. J. F. M.: 88
 Duys, J. E. W.: 164
 Dijk, Line van: 161

 Eck, D. A. van: 164
 Eichelsheim, H. J. J.: 164
 Eman, H.: 94
 Emmerij, L. J.: 94
 Engels, Friedrich: 136, 144
 Esterik, C. van: 38
 Eugen, Fred von: 146, 148
 Eyk, Henriëtte van: 152

 Fabricius, Johan: 152, 154
 Fennema, Meindert: 12, 100
 Ferdinandusse, Rinus: 161
 Fimmen, E.: 47

- Fortuyn, Pim: 37, 41
 Fowler-Wright, S.: 145
 Franssen, Huub: 94
 Frappié, Léon: 147
 Friedlaender, Henri: 153
 Fruin, Robert: 153
- Galan, C. de: 40
 Galbraith, J. K.: 24, 40
 Gandhi: 36
 Gelderen, J. van: 49, 60, 64,
 70
 Gerlagh, W. J.: 135, 165
 Gerwen, J. C. van: 150
 Glaeser, Ernst: 145
 Glas, Frank de: 135, 166
 Godett, Wilson 'Papa': 88, 98
 Goedhuys: 150
 Goes, Frank van der: 135, 138
 Goes van Naters, M. van der:
 15, 21, 29, 30, 38, 153
 Gomez, M. F. Da Costa: 77, 79,
 80, 84, 85, 86, 101
 Gorter, Herman: 135
 Goudriaan, Jan: 13, 104 vv
 Greene, Graham: 157
 Groeneweg, Suze: 164
 Gijn, Max van: 82 v, 100
- Haan, H. de: 130
 Haasse, Hella S.: 152
 Hahn, Albert: 138
 Hamelberg, J. H. J.: 76
 Handke, Peter: 161
 Hansen, E.: 73
- Hart, Maarten 't: 157, 161
 Have, W. ten: 40
 Hawinkels, Pé: 155
 Heeringa, Hidde: 154
 Helman, Albert: 152
 Henriquez, R. A.: 12
 Hermans, W. F.: 154
 Heukelom, J. B.: 163
 Heijermans, Herman: 157
 Heyne den Bak, G. J.: 94, 95,
 102
 Hichtum, Nynke van: 145
 Hoetink, H.: 91, 95, 102
 Hofland, H. J.: 15, 37, 38
 Hofstra, S.: 153
 Holthoon, F. L. van: 41
 Hoover, Herbert: 120
 Hotz, F. B.: 157
 Hoving, H.: 156
 Höweler, Marijke: 155, 157
 Hubregtse, Sjaak: 13
 Huige, J.: 129
- Iependaal, Willem van: 150,
 152, 156
- Jabaay, W.: 94
 Jacobs, Jan W.: 145
 Jansen, T.: 127
 Jansen van Galen, John: 41,
 128, 129
 Jeukens, H. J. M.: 92
 Jonckheer, E.: 88, 101
 Jong, A. M. de: 137, 139, 145,
 149, 152

- Jong, L. de: 72, 130, 131, 144
 Jonge, B. C. de: 63
 Jonge, Klaas de: 164
 Jonkman, J. A.: 29, 80
 Joyce & Co: 167
 Juliana, koningin: 78
 Jurgens, E. C. M.: 39
- Kadet, Jacques de: 47, 51, 72
 Kalma, Paul: 13
 Kalma: 153
 Kapteyn, P.: 94
 Kasteel, A.: 78, 81, 99
 Kasteel, P.: 100
 Kästner, Erich: 157
 Kautsky, Karl: 136
 Keizer, M. de: 130
 Kelfkens, Kees: 155, 166
 Keller, H.: 37
 Kemenade, J. A. van: 18, 39
 Kerkmeester, H. J.: 148, 149, 150, 151
 Keynes, J. M.: 120
 Kieft, Johan van de: 151, 154
 Kielland, Alexander: 139
 Kleerekoper, A. B.: 164
 Klein, P. W.: 38
 Klompé, M. A. M.: 34
 Koch: 161
 Kol, H. van: 45v, 48, 76
 Komrij, Gerrit: 155, 160, 161
 Koningh, Jan: 85, 101
 Kool, Halbo C.: 151
 Koot, W.: 101, 102
 Kooy, G.: 39
- Korteweg, S.: 130
 Kossmann, Alfred: 152, 154
 Kossmann, E. H.: 19v, 29, 35, 39
 Krimpen, Jan van: 152, 157, 163
 Kroon, Ciro: 82, 84, 99, 100
 Krop, Marnix: 13, 40
 Krul, W. E.: 39
 Kuilenburg, Herman van: 154, 159
 Kuipers, Reinold: 152, 153, 154, 157, 158, 161
 Kuipers, S. K.: 130
 Kupers, Evert: 62, 63, 70, 164
 Kuyper, Abraham: 136
 Kuyper, Rudolf: 128, 138
- Lammers, C.: 144
 Landman, Salcia: 160
 Landwehr, D. H.: 154, 158, 159, 161
 Langebent, Ad: 41
 Langen, Ferdinand: 156
 Last, Jef: 139, 145, 157
 Latzko, Andreas: 139
 Léautaud, Paul: 160
 Lee, J. J. van der: 126, 131
 Leeuwen, Freek van: 145
 Leito, B. M.: 88
 Lende, Coen van der: 164
 Lennep, Jacob van: 155
 Liagre Böhl, H. de: 37
 Lief tinck, P.: 21, 27, 31, 153

- Lier, Th. A. J. M. van: 15, 23, 33,
35, 38, 39, 40, 41
- Lintsen, H.: 128
- Locher-Scholten, E. B.: 100
- Logemann, J. H. A.: 80v, 100
- Loopuit, Jos: 136, 138
- Lubbers, R.: 93, 96
- Lijphart, A.: 21, 40, 41
- Machado de Assis, J. M.: 161
- Man, Hendrik de: 117
- Man, Herman de: 152
- Mannoury, J.: 42
- Mansholt, S.: 18, 21, 27, 31
- Marcella, H.: 63
- Marja, A.: 152
- Marx, Eleanor: 165
- Marx, Karl: 112, 116, 144
- Masereeuw, Hermanus: 135,
137
- Matthijssen, Jan Willem: 137,
164
- Mendels: 52
- Mennicke, C.: 144
- Mens, Jan: 152, 154
- Miranda, S. de: 138
- Mol, Wim: 155, 158
- Molleman, H.: 94
- Mollman, H. A. A.: 38
- Moltmaker, P.: 164
- Mook, H. J. van: 28
- Moon, Grace: 145
- Morris, William: 134v, 165
- Muckle, F.: 139
- Mulder, Gerard: 165
- Mulisch, Harry: 152, 157
- Multatuli: 157
- Mije, P. van der: 99
- Napel, Evert ten: 101
- Nederhorst, G. M.: 87, 89
- Nekkers, J.: 37, 128, 129
- Nichols, Beverley: 157
- Nietzsche, Friedrich: 161, 162
- Nita, Amador: 88, 89
- Noordhoff, F. S.: 164
- Nooteboom, Cees: 157
- Nuiver, Jac.: 147
- Ong A Kwie, Ewald: 98
- Oorschot, G. A. van: 146
- Orwell, George: 152, 157
- Oud, P. J.: 38
- Oudegeest, J.: 52, 132
- Palar, Nico: 55v, 60, 61, 62, 64,
67, 68, 72
- Peper, A.: 38, 128
- Plaat, G. N. van der: 38
- Plas, M. van der: 38
- Pleysier, Arie: 140, 145
- Plutarchus: 153
- Poelje, van: 81
- Poeze, H.: 73
- Poggio de Florentijn: 155
- Polak, Henri: 109, 134, 136,
138, 165
- Postma, J. K. T.: 130
- Pronk, J.: 18
- Proost, K. F.: 153

- Quay, J. E. de: 123
 Querido, Is.: 138

 Ravesteyn, W. van: 137
 Rhijnsburger, J.: 99
 Ribbius-Peletier, A. E.: 164
 Riel, van: 132
 Ringeling, A.: 101, 102
 Robertson, J.: 150
 Roemers, D.: 84
 Rogier, J.: 127, 167
 Roland Holst, Henriëtte: 107,
     135, 145, 152
 Römer, R. A.: 91, 100
 Romme, C. P. M.: 23, 29, 30, 41
 Roos, Sjoerd de: 138, 165
 Roosevelt, F. D.: 26
 Ros, Martin: 154, 155, 159,
     160, 161, 166
 Rost van Tonningen, M. M.:
     148, 150, 151
 Rozemond, Samuel: 41
 Ruitenbeek, H. M.: 127
 Ruiz, Juan: 153
 Rüter, A. J. C.: 130

 Salden, Helmut: 152, 157 v
 Samkalden, I.: 80
 Santcroos, Ies: 149
 Sassen: 27, 29
 Sayers, Dorothy L.: 157
 Schermerhorn, W.: 21, 29, 41,
     153
 Schmidt, Annie M. G.: 152,
     156
 Schmidt, P. J.: 47, 51, 52, 72
 Schuhmacher, Piet: 143, 144 v,
     146, 148, 149, 151, 166
 Secker, W. P.: 40
 Sinclair, Upton: 139, 145
 Slot, L.: 37
 Smit, C.: 41
 Smit jr., G. J. A.: 164
 Smits, H.: 72
 Snijders, J. Th.: 21
 Soekarno: 79, 81
 Soest, J. van: 99, 101
 Sontrop, Theo: 161
 Staring, A. C. W.: 112
 Stikker, D. U.: 27
 Stoel, Max van der: 94
 Stokvis, J. E.: 49 v, 52, 55, 56,
     57, 60, 62, 64, 164
 Stuiveling, Garmt: 145, 152
 Stuiveling, Saskia: 13
 Suurhoff, J. G.: 21, 33, 82

 Teljeur, Jacques: 158
 Temming, Sjef: 38
 Tex, Ursula den: 165
 Thomas à Kempis: 153
 Thompson, E. P.: 165
 Thijn, Ed. van: 18, 19, 39
 Thijssen, Theo: 139, 145
 Tichelman, F.: 71, 73
 Tilburg, W. F. van: 84
 Tinbergen, J.: 50, 64, 144
 Traven, B.: 145, 157
 Troelstra, P. J.: 45, 47, 108, 135,
     136, 138

- Tromp, Bart: 38
 Trotski, L. D.: 161
 Truman, Harry S.: 26
 Tuijl, Peter van: 12, 72
 Tijn, J. van: 38

 Uyl, Joop den: 8, 10, 18, 22,
 39, 40, 91, 103

 Veen, Y. G. van der: 132, 140,
 141 vv, 148, 149, 164, 166
 Veeninga, Johan: 154, 155, 159
 Veer, Paul van 't: 37
 Veld, J. in 't: 144
 Veldkamp, G. M. J.: 34
 Verhagen, H.: 37
 Vermeend, W.: 94
 Verton, P.: 101
 Vestdijk, Simon: 157
 Viruly, A.: 147
 Visser, Ab: 156, 157
 Visser, Anneke: 39
 Vliegen, W. H.: 52, 136, 138,
 151, 164
 Vlies, A. van der: 150
 Voltaire: 157, 160
 Vondeling, A.: 31
 Voorwinde, A.: 131
 Vorrink, Koos: 117, 129, 153
 Vos, H.: 21, 22, 31, 64, 117, 125,
 144
 Voskuil, Klaas: 151, 153
 Vrankrijker, A. C. J. de: 165
 Vuijsje, Herman: 41

 Waerden, Coen van der: 154,
 159
 Waerden, Th. van der: 105, 139,
 154
 Wal, Lolke van de: 164
 Wal, Feike van der: 164
 Walle, Frederik van de: 164
 Weihs, Bertram A. Th.: 158
 Werfhorst, Aar van de: 152
 Wertheim, W. F.: 70, 73
 Westendorp, Fiep: 158
 Wiardi Beckman, H. B.: 117,
 149, 151
 Wibaut, F. M.: 106, 132, 138,
 141, 153
 Wiersma, H. A.: 139
 Wilhelmina, koningin: 78, 131
 Woestijne, W. J. van de: 144
 Woldendorp, J. J.: 42
 Wolff, Sam de: 104, 128
 Woude, Johan van der: 152
 Woudenberg, C.: 62, 164
 Woudenberg, H. J.: 148, 150
 Wyers, A. F.: 161
 Wijkstra, R.: 159
 Wijmans, L.: 129
 Wijne, Joh. S.: 129
 Wijnkoop, D.: 137

 Zee, D. van der: 52, 57
 Zikken, Aya: 156
 Zomeren, Koos van: 155,
 157
 Zwan, A. van der: 41

Personalia medewerkers

J. Th. J. van den Berg (geb. 1941) is sinds 1981 directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Voordien was hij werkzaam in de journalistiek en aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Belangrijkste publikaties: *De toegang tot het Binnenhof, de maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden, 1849-1970* (Weesp, 1983); te zamen met H. A. A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn, 1974); te zamen met J. J. Vis, *Parlement en politiek* (Den Haag/Utrecht, 1977); *'Aan de gelovigen overgeleverd', opstellen over democratie, regering en parlement* (Alphen aan den Rijn, 1982).

W. A. Buddingh' (geb. 1954) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, werkt aan een proefschrift over de ideologische ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie tot het begin van het interbellum.

Meindert Fennema (geb. 1946) is als wetenschappelijk hoofd-medewerker verbonden aan de Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde eerder *International Networks of Banks and Industry* (1982), *Het Nederlands belang bij Indië* (1983, samen met H. Baudet e. a.), *Gemeentelijk Energiebeleid* (1984, samen met Gerda Dinkelman e. a.). Schreef samen met Huibert Schijf een aantal artikelen over financieel-economische elites. Een studie over racisme en politieke theorie is in voorbereiding.

Rudy A. Henriquez (geb. 1958) is afkomstig uit Curaçao en studeert aan de Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Sjaak Hubregtse (geb. 1944) studeerde Nederlands en Boekwetenschap. Is docent aan de Frederik Muller Akademie te Amsterdam. Publiceerde enkele studies over het werk van Gerard Reve. Leverde bijdragen over boek- en uitgeverijgeschiedenis aan *Tussen schrijver en lezer* (1984) en *De Boekhandels van Amsterdam* (1984) en de tijdschriften *Optima* en *Boekenwereld*. Is vast medewerker bij *Boekblad* en redacteur van het *Bulletin Stichting Speurwerk in de Marge*.

Peter van Tuijl (geb. 1958) studeerde Moderne Aziatische Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde eerder 'Van Kolonie tot Konsentratie land, Nederland-Indonesië en de pvdA 1950-1980' in de bundel *Verstrikt in Verbondenheid* (1980). Hij is secretaris van de Inter NGO Conference on IGGI matters (INGI).